

HAVAS LÁSZLÓ

A SAECULARIS GONDOLAT MINT IRODALOMALAKÍTÓ TÉNYEZŐ RÓMÁBAN

A szerző egy korábbi dolgozatában már kimutatta, hogy Cicero *De re publica*-ja abban az időszakban keletkezett, amikor akár az új Atticus—Varro-féle (Kr. e. 753), akár a régebbi, az id. Cato-féle (751/750) számítását vesszük alapul, Róma fennállásának 700. évfordulójánál tartott. Ebből a szempontból tehát a cicerói dialógus olyan alkalmi munka, amely a Város jubileumára készült, ám abból a célból, hogy orvoslást találjon az ekkorra válságba, sőt mintegy halálos veszélybe került római állam számára. Cicero ebből a szempontból kész lett volna vállalni a *moderator* vagy a *rector rei publicae* (vö. rep., 2,52) sajátos szerepkörét, azét a személyét, aki elsősorban tulajdon méltóságára és tekintélyére támaszkodik, anélkül, hogy valamiféle hivatalos megbízatása lenne. Ebben a vonatkozásban az id. Cato szellemi örökségét újította meg, aki végső, átdolgozott formájában azért adta ki Kr. e. 149-ben *Origines*-ét, hogy egyfelől bemutassa annak a Rómának a dicsőségét, amely a Catótól követett kronológia szerint éppen 600 évvel korábban született; másfelől Cato maga is azt akarta, hogy nem mint *magistratus*, hanem mint ősi tekintélyének birtokosa megtartsa az államot egyensúlyi helyzetében, sőt még javítson is annak állapotán. Ugyanakkor Cicero állameszménye mégis közelebb látszik állni Scipio Aemilianus elképzeléseihez, akit a szerző ezért tesz meg a dialógus főszereplőjének, ráadásul arra a Kr. e. 129. évre datálva a képzeletbeli beszélgetést, amikor a Cincius Alimentus-féle kronológia alapján volt Róma alapításának 600. évfordulója. Ezáltal a *De re publica* szerzője többféle idősíkot használ, szembesítve Kr. e. 149-et, 129-et és 53/51-et, amely időpontok mindegyike felfogható egyfajta római jubileumi évnek is. A jelen dolgozat azt mutatja ki, hogy Cicero valójában már consuli évét, Kr. e. 63-at is igyekezett *annus fatalis*-ként feltüntetni, s ezzel részben Marius és Sulla kezdeményezését folytatta, előkészítve ugyanakkor Augustusnak a Kr. e. 17-es *ludi saeculares*-hez kapcsolódó ideológiáját, amely nagy mértékben meghatározta a korai császárkor római irodalmának egész szellemiségét is. Ezáltal a *saecularis* eszme joggal tekinthető a római civilizáció irodalomalkotó tényezőjének.

Néhány évvel ezelőtt egy Cicero-konferencián a *De re publica*-ról tartottam előadást, amely azután megjelent mind a Cicero öröksége című kötetben — itt magyarul,¹ mind pedig franciául az ACD-ben². Ebben a dolgozatban az alábbi következtetésekre jutottam: Cicero első szorosabb értelemben vett filozófiai munkája, amelynek fő ihletője Platón *Politeia*-ja és részben *Nomoi*-a volt, Kr. e. 53—51 között

¹ Debrecen, 1995, 45—59: Cicero és Róma alapításának hétszázadik évfordulója.

² ACD 31 (1995) 101—114: Cicéron et le septième centenaire de Rome.

íródott, tehát éppen abban az időszakban, amikor akár az új Atticus-Varro-féle (Kr. e. 753), akár a régebbi, az id. Cato-féle (751/750) számítást vesszük alapul, Róma fennállásának 700. évfordulójánál tartott. Ebből a szempontból tehát a cicerói dialógus, amely meglehetősen töredékesen maradt ránk, jószerivel olyan alkalmi munka, amely a Város jubileumára készült, ám abból a célból, hogy orvoslást találjon az ekkorra válságba, sőt mintegy halálos veszélybe került római állam számára. Cicero ebből a szempontból kész lett volna vállalni a *moderator* vagy a *rector rei publicae* (vö. rep., 2,52) sajátos szerepkörét, azét a személyét, aki elsősorban tulajdon méltóságára és tekintélyére támaszkodik, anélkül, hogy valamiféle hivatalos megbízatása lenne.³ Ebben a vonatkozásban az id. Cato szellemi örökségét újította meg, aki végső, átdolgozott formájában azért adta ki Kr. e. 149-ben *Origines*-ét, hogy egyfelől bemutassa annak a Rómának a dicsőségét, amely a Catótól követett kronológia szerint éppen 600 évvel korábban született; másfelől Cato maga is azt akarta, hogy nem mint *magistratus*, hanem mint ősi tekintélyének birtokosa, megtartsa az államot egyensúlyi helyzetében, sőt még javítson is annak állapotán. Ugyanakkor Cicero állameszménye mégis közelebb látszik állni Scipio Aemilianus elképzeléseihez, akit a szerző ezért tesz meg a dialógus főszereplőjének, ráadásul arra a Kr. e. 129. évre datálva a képzeletbeli beszélgetést, amikor a Cincius Alimentus-féle kronológia alapján volt Róma alapításának 600. évfordulója. Ezáltal a *De re publica* szerzője többféle idősíkot használ, szembesítve Kr. e. 149-et, 129-et és 53/51-et, amely időpontok mindegyike felfogható egyfajta római jubileumi évnek is.

A tanulmányban fölvetett gondolatot akkor és azóta többen nemcsak eredeti megoldásnak tekintették, de annak a véleménynek is hangot adtak, hogy a módszer és az alkalmazása nyomán levont következtetések még további elemzések kiindulási pontjául is szolgálhatnak, s érdemes lenne ennek megfelelően a tárgykörben további vizsgálatokat végezni. Most tehát erre teszek kísérletet, előre bocsátva azonban, hogy már annak idején jeleztem: Cato és Cicero eljárása nem maradt visszhangtalan, mert Claudius császár feltehetőleg maga is egy történelmi munkával igyekezett növelni Kr. u. 47-ben az általa megünnepeltetett 800. évfordulót, majd pedig Florus *epitoma*-ja a Kr. u. 147/148-ban megtartott kilencszáz éves ünnepségekkel áll összefüggésben, azokkal, amelyeket Antoninus Pius rendeztetett meg tőle szokatlanul nagy pompával. Érdemes megemlíteni, hogy ez utóbbi tekintetben L. Bessone tőlem függetlenül és szinte velem egy időben igen hasonló eredményre jutott,⁴ ami azonban még inkább valószínűsítheti azt, hogy megállapításaink lényege nem tekinthető pusztán elméleti konstrukciónak.

³ Cicerónak e periódusban játszott szerepéhez l. újabban: *W. C. Schneider: Vom Handeln der Römer. Kommunikation und Interaktion der politischen Führungsschicht vor Ausbruch des Bürgerkriegs im Briefwechsel mit Cicero, Zürich—New York, 1998.*

⁴ Erről legutóbb: *L. Bessone: La storia epitomata. Introduzione a Floro, Roma, 1996, 18 és 135 skk.,* aki itt csak idegen nyelvű dolgozataimra hivatkozik, holott eredményeim magyar nyelven már korábban napvilágot láttak, igaz, éppen ezért a magyarul nem tudók számára csak később váltak megközelíthetőkké.

Mindenesetre korábbi megállapításaimhoz előljáróban hadd tegyem mindjárt hozzá azt, hogy az annak idején kifejtetteket azóta újabb tényekkel is alá tudom támasztani. Hadd emeljek ki most egy ilyen! Előző dolgozatomban kimutattam, ami szintén tézisemet támogatta, hogy Cicero a *De re publica*-ban ravasz tudósi játékképpen háromféle történeti kronológiát szerkeszt össze: a Cato-félét, a Cincius Alimentusra visszavezethetőt és a varrói időrendet. Ebből a kimutatásból különösen a két előbbi tisztázására vonatkozóak voltak újszerű észrevételek, főleg a Cincius Alimentus-féle *aera* jelenlétének feltárása hatott némiképp meglepetésként. Akkor ugyanis nem figyeltem fel rá, s nyilván mások sem vették észre, hogy voltaképpen már Holzapfel is hasonló eredményre jutott, amennyiben maga is a következő feltételezést fogalmazta meg. Szerinte a Noniustól idézett egyik Cicero-töredék, hogy ti. a nagyszerű romulusi alkotmány, miután mintegy kétszázhusz éven keresztül szilárdan fennállt, csak Tarquinius Superbus alatt gyengült meg, valójában Cincius Alimentus számításán alapul, mert ez tette meg Kr. e. 729-et Róma alapítási évének, s így ez állapította meg a királyság időtartamát két száztíz éves *saeculum*-ban. Mindez valóban nagyon valószínű, csak abban nem lehet igaza Holzapfelnek,⁵ hogy Mommsen nyomán ő a kérdéses Cincius Alimentust az Augustus-korabeli *antiquarius*-szal azonosítja, holott, mint azt a *De re publica* kerettörténete is bizonyítja, itt csak a korábbi történetíróról lehet szó, akinek történeti időrendjét a dialógus szereplői Kr. e. 129-ben ismerték, s utalásaikban fel-felhasználták, ugyanúgy, mint ahogy Catóra való hivatkozásaikban az utóbbi kronológiájával kellett hogy éljenek.

1. Mindez megerősíthet bennünket korábbi megállapításaink helyességében, ami viszont immár az előző fejtegetésekhez képest új, az az, hogy Cicero minden bizonnyal nem a Kr. e. 50-es évek második felében számolt először azzal, hogy a *populus Romanus*, ill. maga Róma *iubilaeum*-át, azaz pontosan hétszázadik évfordulóját üli, s ennek kapcsán Cicerónak, az államférfinak esetleg valamiféle különleges feladat jut osztályrészül, valamiféle olyan szerep, mint amit egykor Romulus töltött be,⁶ megteremtve azt a római államot, amelyet immár Cicerónak kell mint valamiféle új alapítónak a válságból kivezetnie. Ezzel az eszmével voltaképpen már ezt megelőzőleg is kacérkodott Arpinum szülötte, ahogy azt a továbbiakban általunk előadandó adatok feltétlenül alátámasztják.⁷

Ebből a szempontból célszerű abból az *invectiva*-ból kiindulni, amelyet a hagyomány C. Sallustius Crispusnak tulajdonít, s amelyet a *homo novus* politikus valamikor a Kr. e. 50-es évek végén intézett volna a nála sokkal ismertebb és jóval nagyobb politikai karriert befutó másik új ember, M. Tullius Cicero ellen. Annak ellenére, hogy ezt a beszédet már Quintilianus is ismerte, és fenntartás nélkül a ké-

⁵ L. Holzapfel: *Römische Chronologie*, Leipzig, 1885, p. 114.

⁶ E témához kapcsolódik az utóbbi időben megjelent sok hasonló tárgyú írás közül A. Mastrocinque munkája is: *Romolo. La fondazione di Roma tra storia e leggenda*, Padova, 1993.

⁷ Mindez persze kapcsolódik ahhoz a „spectacle of power”-hez, amelyet a közelmúltban A. J. E. Bell vizsgált Ciceróval kapcsolatban, vö. *JRS*, 87 (1997) 1–22.

sőbbi történetírónak a számlájára írta (4,1,68; vö.9,3,89; 11,1,24), akárcsak még később Servius (ad Aen., 6,532), aligha van ma olyan, tudományos tekintélyre igényt tartó szakember, aki ezt a művet hitelesnek tekintené, annak ellenére, hogy anakronizmusok nemigen találhatók benne, sőt a szerző igen jól informáltak látszik, aki kitűnően követni tudja a sallustiusi stílus fordulatait is.⁸ Mindez arra figyelmeztethet bennünket, hogyha a munkát semmiképpen sem tekinthetjük is autentikusnak, mégis állításait és sugallmazásait alapvetően Ciceróval szembeni kortársi vádaskodásoknak kell tekintenünk, amelyeket a vizsgálatok során mindenképpen figyelembe kell vennünk. Nos, ez a pamflet egyértelműen a cicerói *De re publica* ismeretére épül, amennyiben azt veti Cicero szemére, hogy úgy állítja be, *homo novus* volta ellenére, *quasi unus reliquus e familia viri clarissimi, Scipionis Africani* lenne, ami arra céloz, hogy Cicero a *De re publica*-ban az ifjabb Scipio Africanust egyértelműen a maga politikai előfutárának, mintegy a maga állameszménye szócsövének tüntette fel, s a szónok ezt állítja be úgy, mint hivalkodó és öntelt eljárást a politikus részéről, akit ugyanúgy a *moderator* szakkifejezéssel illet (1,1), ahogy Cicero is ezt a szerepkört igyekezett körülhatárolni a *De re publica*-ban. A beállítás annyiban semmiképp sem alaptalan, hogy Sallustius valóban már *in statu nascendi* ismerte Cicero államelméleti munkáját, amellyel kapcsolatban véleményét ki is fejtette a szerzőnek, akinek rejtett szándékai sem maradtak előtte titokban. (Erről részletesen szoltam korábbi, fentebb már jelzett dolgozatomban). A Sallustius álarcát magára öltő *invectiva*-író azonban nemcsak az 50-es évek második felének Ciceróját bírálja maró gúnyval, hanem súlyos vádakkal illeti a 63-as *consul* tevékenységét is, aki akkori működése során zsarnokként kezelte a *populus Romanus*-t, miközben azt próbálta meg elhíttetni, hírhedt-té vált költeményében:

O fortunatam natam me consule Romam (3,5).

Ez egyértelműen azt jelenti, hogy Cicero úgy próbálta meg beállítani saját consuli évét, mintha az Róma újjászületését eredményezte volna Catilina mozgalmanak felszámolása révén, amely a *res publica libera* megszüntetését tűzte ki célul maga elé.⁹ Hogy mennyire ezt jelentik a Sallustiusnak tulajdonított szavak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a szónok gúnyosan ekképp szólítja meg ellenfelét: *Romule Arpinas*, vagyis a 63. év consula nem idegenkedett attól a

⁸ E kérdéshez a régebbi irodalommal l. G. Cavallo—P. Fedeli—A. Giardina (kiad.), *Cronologia e bibliografia della letteratura latina*, in: *Lo spazio letterario di Roma antica*, V, Roma, 1991, p. 333.

⁹ Az újjászületés antik gondolatához vö. R. Van Den Broek: *The Myth of Phoenix According to Classical and Early Christian Traditions*, EPRO, 24, Leiden, 1972; újabban: E. M. Ciampini: *La fenice, il serpente e il tempo*, Studi e Materiali di Storia delle Religioni = SMSR, 65, n.s. 23 (1999) 31—40, ahol részletesen ismertette van az a szakirodalom is, amely az eszme egyiptomi összefüggéseit tárgyalja, vö. pl. J. Assmann: *Zeit und Ewigkeit im Alten Ägypten*, Heidelberg, 1975; *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, München—Wien, 1996. A problémakörhöz tartozik egy jeles magyar szerző több tanulmánya is: Kákosy, L.: *Das Krokodil als Symbol der Ewigkeit und Zeit*, MDAIK, 20 (1965) 116—120; *Idem*: *Une tunique solaire du Saqqara*, *Studia Aegyptiaca*, 2 (1976) 193—196.

gondolattól, hogy magát új Romulusnak mutassa be, olyan személynek, aki az új Róma, a *fortunata Roma* megalapítója, megteremtője lett.

Mindezt persze lehetne propagandisztikus rágalmazásnak minősíteni, amilyen-nel lépten-nyomon találkozunk is a római retorika és ékesszólás történetében, ám ennek valószínűsítéséhez azt kellene előbb kimutatni, hogy maga Cicero igazából nem szolgáltatott semmiféle alapot az *invectiva*-ban található beállításra. Ezzel szemben mindenesetre elgondolkoztató az, hogy a sallustiusi támadásra adott állítólagos cicerói válaszban a másik, ugyancsak későbbi rhétor, bár minden ún. sallustiusi vádat igyekszik megcáfolni, kivéve azt az egyet, hogy valóban ő, már ti. Cicero lett volna Róma újraalapítója. Az állítólagos Cicero csak azt próbálja kétségbe vonni, hogy zsarnokként és polgárháborút támasztva lépett volna fel, mert neki egyetlen célja volt: a béke¹⁰ — *ego nihil plus volui valere quam pacem* (4,11), s ezt a cicerói programot parodizálja már az ál-sallustiusi támadóirat is, amennyiben ekképp foglalja össze az ellenfél megvallott programját: *ubiubi M. Tullius leges, iudicia, rem publicam defendit* (1,1). Ezzel mintegy burkolt módon elismerést nyer a *Romulus Arpinas* meghatározás vagy inkább minősítés megalapozottsága, amennyiben maga a 63-as consul is sejtetni engedett magáról valami hasonlót.

Ezt a következtetést megítélésem szerint valóban igazolják is mind magának Cicerónak a Catilina-összeesküvésről adott tájékoztatásai, mind a későbbi források, még akkor is, ha nem találkozunk is teljesen egyértelmű nyilatkozattal, ami azonban annak a következménye, hogy Cicero csak Kr. e. 60-ban tette közzé három évvel korábban elhangzott ún. consuli beszédeit, amikor már meglehetősen szorongatott helyzetben volt, s arra kellett törekednie, hogy kiiktassa mindazokat a szöveghelyeket, amelyek nagyra törő politikai ambícióit bizonyították volna, köztük azt, hogy egy új Romulusnak szerette volna magát feltüntetni. A későbbi források többsége pedig azután ezt a cicerói képet vitte tovább. Az események általános inszcenírozása azonban olyan, hogy a kortársak számára vitathatatlanul a Cicero-Romulus párhuzamba állítást kellett sugallnia. Cicero nem érte be azzal az egyszerű ténnyel, hogy a consul önmaga számára megszerezni vágyott háza, a majdani *domus Tulliana* ugyanúgy a *Palatium*-on állt, ahol a casa di Romolo is, hanem a Catilina elleni fellépést magát is megpróbálta úgy megjeleníteni, mintha azzal a 63-as consul a városalapító nyomdo-kaiban kívánna járni.¹¹ Gondoljunk csak a híres november 7-i (vagy 8-i) senatusi ülés

¹⁰ A *pax* eszméje valóban nagy jelentőséggel bírt Cicero számára, akit a *pax Romana* elve egyik megfogalmazójaként is számon tarthatunk, vö. legutóbb: *F. A. Muñoz*: Los significados de la paz en Cicerón, *Flor. Ilibertina*, 7 (1996) 213–227; korábról l. *Idem*: Some Notes about Conflict Regulation in the Ancient Mediterranean. Structural Violence and „Imperfect Peace”, *Papers of The Peace History Commission, IPRA, Malta—Oslo—Oxford*, 1995, 193–200; *Idem*: Sobre le origen de la paz, in: *A. Rubio* (ed.), *Presupuestos teóricos éticos de la paz*, Granada, 1993, 91–109; l. még: *M. Sordi* (ed.): *La pace nel mondo antico*, Milano, 1985, amely kötetben olvasható többek közt: *Eadem*: Introduzione: dalla „koinè” alla „pax Romana”, 3–16; említésre érdemes: *G. Zampaglione*: *L'idea della pace nel mondo antico*, Torino, 1967; a téma klasszikus megközelítése marad: *E. Cicotti*: *Guerra e pace nel mondo antico*, 1901 = Roma, 1971.

¹¹ Cicero 63-as tevékenységének eseménytörténetéhez l. *N. Marinone*: *Cronologia Ciceroniana*, Roma, 1997, 82 skk.

megrendezésére, amelyen kikényszerítették Catilina önkéntes számkivetésbe vonulását, azaz Rómából való eltávolítását. Cicero ezt a gyűlést nem a szokásos helyen tartatta meg, a *forum*-on lévő *curia*-ban, hanem *Iuppiter Stator* palatiumi templomában. A modern kommentárok szerint mindez azért történt, hogy a jól védhető helyell és a körülötte elhelyezett félhivatalos őrséggel eleve demonstrálják az államot fenyegető veszély nagyságát. Valójában azonban ennél többről is szó lehet, mert hatásos propagandafogással is számolhatunk. A *Iuppiter Stator* kapcsolatban Liviusnál előadott történet szerint a szabinok már bevették a római *arx*-ot és a római vezért, Hostiust is megölték, úgyhogy a római csatarend felbomlott, a sereg futásnak eredt, s a tömeg magát Romulust is a Palatium régi kapujáig sodorta el. A *conditor urbis* ekkor kezét az ég felé emelve *Iuppiter*hez fordult oltalomért. Emlékeztette az istent, hogy az ő parancsára emelte fel a várost a *mons Palatinus*-on, s arra kérte, hogy állítsa meg a futást s mentse meg Rómát, aminek emlékezetéül majd templomot emel neki. A *Porta Mugionia*-nál¹² felállított templomot ugyan csak Kr. e. 294-ben szentelték fel, ám az mégis az *urbs*-ot *Iuppiter* segítségével megoltalmazó városalapítóra emlékeztetett, aki azután Titus Tatiusszal békét kötve létrehozta az egységes római állam testét, úgyhogy *Iuppiter Stator* temploma a *cives* ezen egységes állami *corpus*-ának is mintegy a jelképe lett.¹³ Arra, hogy *Iuppiter Stator* és az istenné emelt Romulus kultusza milyen szorosan összekapcsolódott a köztársasági Rómában, azt jól szemléltetheti az a körülmény is, hogy kettejüknek szinte egyidejűleg avattak templomot, *Iuppiter Stator*nak 294-ben (Liv., 10,36,11; 37,15), *Quirinus*nak pedig egy évvel később, 293-ban (ibid., 10,46,7).¹⁴ A *senatus* 63. november 7-i ülésének megválasztásával Cicero tehát azt szerette volna szuggérálni Róma polgárainak: az állam *Catilina* felforgató tervei miatt ugyanolyan meghasonlott állapotba, végveszélybe került, mint annak idején a szabinok támadása alkalmával, s ahogy ebből a szituációból a városalapító Romulus *Iuppiter* oltalmával mentette ki a rómaiakat, ugyanúgy fogja a legjobb és legnagyobb isten segítségével *Arpinum* szülőtte, Cicero is megmenteni honfitársait, ha *Catilina*val eltávolítja az állam testét fertőző mételet, s visszaállítja a *corpus rei publicae* egészséges állapotát. Miként a hagyomány szerint a védelemért esedező Romulus egykor az égnek emelve kezét fordult *Iuppiter Stator*hoz, most hasonló jelenetet rendezett Cicero a *senatusi* ülés helyén, *hoc ipso in templo* (1,8,21), amikor beszédének ezeket a szavait elmodta: *Magna dis immortalibus habenda est atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, gratia, quod hanc taetram, tam horribilem, tamque infestam rei publicae pestem totiens iam effugimus* — félreérthetetlenül célozva ezekkel a kitételekkel ama város alapítására,

¹² Másképp: *Porta Mugonia*, vö. *F. Kolb*: Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike, München, 1995, 56; ill. *N. Terrenato s.v. murus Romuli*, in: *E. M. Steinby* (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* = *LTUR*, III, Roma, 1996, 315–317, főleg: 316.

¹³ Vö. Liv., 1,12,3–6; 13,4; Dion. Hal., 2,50,3; ill. 46,2; l. még Liv., 10,36,11; 37,14–16; Plut., Rom., 19,7; Serv., Aen., 7,709—mindehhez vö. *T. P. Wiseman*: *Remus. Un mito di Roma*, Roma, 1999 — eredetileg angolul: Cambridge, 1995 — pp. 119; 132; 191; 194. a legfontosabb rész az angol kiadásban: p. 125.

¹⁴ Vö. *T. P. Wiseman*: i. m., 132 és 194, l. a 13. jegyzetet.

amelynek legősibb oltalmazója és őre maga Iuppiter (1,5,11). A szónok tudatos szerkesztése révén nem véletlen, hogy a *Catilina elleni első beszéd* záró része épp ugyanezt a gondolatot nyomatékosítja: *Tu, Iuppiter, qui isdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperi vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis ...* (ibid., 1,13,33). Itt teljesen nyilvánvalóvá válik: Iuppiter Statornak Rómát Catilina ellenében ugyanúgy meg kell segítenie, mint ahogy a város alapításakor a szabinokkal szemben ezt megtette, s ahogy ezért a *conditor urbis* felállította az isten kultuszát, ugyanúgy Cicero is tudja, mi a kötelessége *pro summa rei publicae salute*.¹⁵ Vagyis a *Romulus Arpinas* póz, amit a pseudo-sallustiusi szónoklat Cicero szemére hányt, nem teljesen légből kapott vádaskodás, még ha Cicero a Kr. e. 60-as közzététele alkalmával igyekezett is ezt nagyon diszkrét megfogalmazásban előadni. Így is nyilvánvaló azonban, hogy bár a Várost Romulus alapította, mégis az a tény, hogy *stans urbs* — ez a consul határozott fellépésének köszönhető, aki élvezi Iuppiter Stator támogatását (in *Cat.*, 2,1,2). Ezért az új erős állam megteremtőjéhez, mintegy Róma új korszaka elindítójának szájába illő felkiáltás: *o nos beatos! o rem publicam fortunatam! o praeclaram laudem consulatus mei!* (ibid., 2,5,10). Ennek lesz a következménye, hogy a római állam hosszú századokra (*multa saecula*) fennmarad majd, hiszen nincs többé olyan nép, amelytől a *populus Romanus*-nak félnie kellene, nincs olyan király, aki vele harcba merne szállni, mert az őt fenyegető valamennyi külső veszélyt egyetlen férfi bátorsága képes volt legyőzni. Az egykorú Rómában mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a consul itt Pompeiusra utalt, aki új Nagy Sándorként befejezte a világ meghódítását az *imperium Romanum* számára, lerakva ezzel a világbéke alapjait. Pompeius ilyen irányú aspirációját a maga propagandisztikus megnyilvánulásaival együtt a magyar klasszika-filológia ugyanúgy számon tartja, akárcsak a nemzetközi kutatás.¹⁶ Ám ha a külső veszély elhárult is, a belső helyzet

¹⁵ Az elemzett hellyel, mégha pontatlan hivatkozással is, vö. 1,11,33, elég részletesen foglalkozik az újabban megjelent munka: *M. Beard—J. North—S. Price: Religions of Rome, vol. I: A History*, Cambridge, 1998, 138—139, ahol a következő olvasható: „He — sc. Cicero — evokes Jupiter ‘the Stayer’/‘who holds the Roman firm in battle’ — or ‘who stops them from running for it...’, but interweaves allusions to the mythical foundation of the temple, vowed by Romulus in the heat of the battles with the Sabines. He offers, in other words, a mythical model for the kind of threat he claims the city faces from Catiline, and by implication presents himself as a new founder of Rome. Privately, many senators may have been irritated, disbelieving or amused by these claims; but it seems clear enough that Roman *public* discourse found one of its strongest rallying cries in such appeals to the city’s religious traditions”. Cicero valóban nemcsak a néphez intézett beszédeiben használ vallási érveket, hanem a senatusban is él ilyenekkel, vö. *A. Vasaly: Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory*, Berkeley, 1993, 49—87, l. még *M. Beard—J. North—S. Price: i. m., i. h. és 173—174.*

¹⁶ *Borszák I.* idevágó dolgozatain kívül l. pl. *P. A. L. Greenhalgh: Pompey, the Roman Alexander*, London, 1980, de legfőképp: *H. Bellen: Das Weltreich Alexanders als Tropaion im Triumphzug des Cn. Pompeius Magnus, 61 v. Chr.*, in: *H. Bellen: Politik — Recht — Gesellschaft*, HE 115, Stuttgart, 1997, 25 skk. — A háború és a béke problémájához l. még: *C. González Román: El „bellum iustum” en la concepción histórica sobre el imperialismo romano de la tardía república*, in: *F. Gascó—J. Alvar* (edd.): *Heterodoxos reformadores y marginados en la Antigüedad clásica*, Sevilla, 1990, 41—57.

még nem igazán szilárd: *domesticum bellum manet; intus insidiae sunt, intus inclusum periculum est, intus est hostis* (ibid., 2,5,11). Ezt a belső rendezést vállalta magára Cicero — *sanabo*, ahogy ő mondja —, s ezzel mintegy az újra alapító szerepét játszotta el a birodalomépítő Pompeius-Alexander Magnus oldalán. És hogy félreértés se lehessen, nyomban utal az összesereglett polgárok előtt arra, hogy mit is tett ő maga az előző napon Iuppiter Stator templomában, hű maradva a romulusi örökséghez (2,6,12), vállalva ezzel a pompeiusinál és az alexandrosinál nehezebb szerepet, amellyel kapcsolatban a *consul* a következő felkiáltást hallatja: *O condicionem miseram non modo administrandae, verum etiam conservandae rei publicae!* (2,7,14). Minden nehézség ellenére azonban Cicero vállalja ezt a már-már Iuppiter Statoréval vetekedő feladatot, mert miként újból felemeli szavát: *primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere rei publicae* (2,9,19).¹⁷ Róma *salus*-ának két feltétele van: egy emberi, úgymint a *consul prudentia*-ja és a *humana consilia*, másrészt egy transzcendens, amennyiben vannak *multae et non dubiae deorum immortalium significatio- nes, quibus ego ducibus in hanc spem sententiamque sum ingressus* (2,13,29).

Ezek az isteni jeladások, amire itt Cicero céloz, valójában rendkívül nagy szerepet játszottak a 63-as *consul* politikai propagandájának kialakításában és megfogalmazásában, mert Cicero ezekre hivatkozva állította be úgy, hogy hivatali működése sorsdöntő jelentőségű lesz Róma, a *populus Romanus* életében. A nép előtt elhangzó *Catilina elleni harmadik beszéd*-ében részletesen előszámlálja az idevágó *prodigium*-okat, hogy pl. éjnek idején nyugatról fényes légköri jelenségek (*faces*) mutatkoztak, amelyek lángolóvá tették az eget (*ardorem...caeli*), derült égből villámcsapások hullottak alá, megrendült a föld, s Cicero *consulsága* alatt több olyasmi történt, amivel a halhatatlan istenek megjövendölni látszottak az elkövetkezendő eseményeket.¹⁸ A szónok először azt említi, hogy már 65-ben, tehát az ún. első *Catilina*-összeesküvés idején több tárgyat villámcsapás ért a Capitoliumon, istenek szobrai dőltek le, ahogy néhány ős képmása is, és megolvadtak a régi törvényeket tartalmazó bronztablák. Villám sújtotta magát a város alapítóját, Romulust is, akinek aranyozott ábrázolása a Capitoliumon volt elhelyezve, abban a formában, amint szopós apróságként az őt tápláló anyafarkas emlői felé ácsingózik. Itt nyilván egy olyan szoborcsoportozatról van szó, mint amilyent ahhoz a régi római, ma a Capitoliumi Múzeumban őrzött bronzfarkashoz toldott hozzá a reneszánsz, amelyhez a párhuzamot számos más antik reliefen, falképen vagy pénzen megtaláljuk. A

¹⁷ Cicero *consuli* évének fő politikai irányvonalát máskor is úgy határozza meg, mint a köz *salus*-ának megőrzését. Ez a *consuli* tevékenység szerinte *cum populi Romani voluntatibus suffragiisque... populo... Romano pacem, tranquillitatem, otium concordiamque adferat* — Mur., 1, 1.

¹⁸ A. S. Pease id. kommentárja gondosan összegyűjti az idevágó egyéb auctorhelyeket is, p. 109, 1. főleg: *Obsequ.* 61; *Plut., Cic.,* 21; s rámutat az egyéb párhuzamosságokra is. Az egész kérdéshez 1. legutóbb: R. Lorsch *Wildfang*—J. Isager (edd.): *Divination & Portents in the Roman World*, Odense, 2000, amely kötetben figyelmünkre főleg az alábbi tanulmány érdemes: S. W. Rasmussen: *Cicero's Stand on Prodigies: A Non-existent Dilemma*, 9—24.

Cicerótól említett és megsemmisült alkotást azután éppen 63-ban pótolták egy másik szoborcsoporttal, amelyet a szónok politikus consulsága idején szenteltek fel. Mindehhez Cicero még hozzáteszi: egész Etrúriából *haruspex*-ek érkeztek Rómába, akik úgy értelmezték ezeket a jeleket, hogy küszöbön állnak a mézszárlások és a gyújtogatások, a törvények megsemmisülése fenyeget, valamint a bel- és polgárháború, ill. egész Róma és a birodalom bukása, hacsak a halhatatlan istenek, miután mindenképpen kiengesztelték őket, tulajdon lényegüknél fogva meg nem hajlítják a végzet szándékait. Ezért a *haruspex*-ek jövendölései nyomán egyfelől tíznapos játékokat rendeztek, másfelől semmit sem mulasztottak el, ami az istenek kiengesztelésére irányult. Ugyancsak az etruszk béljósok rendelték el azt is, hogy állítsanak fel egy, a korábbinál nagyobb Iuppiter-szobrot, és helyezték el egy megemelt talapzaton, mégpedig úgy, hogy az addigi helyzettel ellentétben kelet felé nézzen.¹⁹ Abban reménykedtek ugyanis, hogyha a szobor a napfelkelte és ezzel egyidejűleg a *forum* és a *curia* felé tekint, akkor napfényre kerülnek majd a Város és a birodalom jóléte ellen titokban szőtt tervek, amelyeket ilyen módon mind a *senatus*, mind a római nép képes lesz majd átlátni. Bár a korábbi consulok ki is adták a szobor felállításával járó feladatok elvégzését, az a munka késedelmessége miatt sem a korábbi consulok, sem Cicero hivatali tevékenysége alatt a harmadik beszéd elhangzásának napja előtti időig nem történt meg (3,8,18–20). Az itt elmondottakat később Cicero a *De divinatione*-ban is megismétli (1,18, ill. 2,45), részben idézve saját költeményéből, a *De consulatu suo*-ból, részben pedig ezekhez a részletekhez különféle értelmező fejtegetéseket, ill. kiegészítéseket fűzve, mint pl. azt, hogy Cicero consulsága kezdetén a Iuppiter-bolygó bevilágította az egész eget (de div., 1,17)²⁰. Mindez kellőképpen megmutatja, hogy Cicero milyen jelentőséget tulajdonított *consulatus*-a *fatalis annus*-ként történő megjelenítésének, másfelől pedig az is kiderül, hogy a politikus nagyjából mindig hasonló mozzanatokot emel ki elképzelése alátámasztására, s a *Catilina elleni harmadik beszéd*-ben mindössze néhány alkalommal élt a szónoki túlzás eszközzel, amennyiben valójában nem istenszobrok (*simulacra deorum*) dőltek le, hanem csak Iuppiteré, s nem *statuae veterum hominum deiectae* sc. *sunt*, hanem csak egy bizonyos Nattáé, aki minden bizonnyal a *gens Pinaria* egyik tagja kellett hogy legyen, miként azt már A. S. Pease is kifejtette mindmáig alapvető jelentőségű kommentárjaiban, amelyeket a *De divinatione*-hoz írt.²¹ Természetesen a *fatalis annus* bizonyítására szolgáló *prodigium*-ok értelmezése még így is sok interpretációs nehézséget okoz a filológusoknak, miként arról bennünket pl. Bollók J. és Th. Köves-Zulauf tanulmányai is meggyőzhetnek, amelyek a *De consulatu suo* asztrológiai vonatkozásait boncolgatják, megpróbálva eldönteni, hogy a *fax* jelentése az adott összefüggés-

¹⁹ Az istenszobrok orientációjához l. pl. Zonar., 8,1; vö. S. Reinach: REG, 9 (1896) 82–85; G. Wissowa: RuKdR, 1912², 546 l./6. jz.; Pease: i. m., 117–118.

²⁰ Vö. L. Holzappel: i. m., 120.

²¹ Urbana, 1920–1923.

ben vajon „meteorit” avagy „üstökös” volt-e.²² Természetes persze, hogy ez az érdekes kérdés számunkra itt most nem különösebben perdöntő, azt viszont leszögezhetjük: a 63 körüli évek *fatalis* jellege Cicero számára olyan *prodigium*-ok révén nyert megerősítést, amelyek kiemelték mind a városalapító Romulus alakját, mind a vele kapcsolatban gyakran felemlített Iuppitert, akitől az alapító a kedvező *auspicium*-okat nyerte, s aki később a *conditor urbis*-t az istenek közé is felemelte, ahogy azt a pseudo-sallustiusi *invectiva* szerint Cicero is megpróbálta volna magáról elhíttetni (4,7).

Az ezzel kapcsolatos cicerói politikai propaganda tudatosságát és tervszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy — miként Cassius Dio is kiemeli (37,24,1) — Rómában megtartották a hosszú időn keresztül elhanyagolt *augurium salutis*-t, amelynek során a rómaiak a nép jólétét kérték az istentől a *Salus publica* templomában egy sajátos *ceremonia* keretében egy olyan napon, amely mentes volt bármiféle háborútól. Bár ezt a rítust csak Kr. e. 302-ben vezette be C. Iunius Bubulcus, az egész vallási cselekmény mégis szorosan egybefonódott Romulus kultuszával is, mint olyanéval, akit egyesek, így pl. Cicero is, az első *augur*-nak tekintették²³. Később, Kr. e. 29-ben Octavianus is felélesztette ezt a szokást, akitől ugyancsak nem állt távol, hogy magát egyfajta új Romulusnak mutassa be²⁴. A szertartás nemcsak a külső ellenséggel vívott háborúkat kívánta elhárítani, de nagy jelentőséget tulajdonított a polgárháborúk kiküszöbölésének is, amelyeknek fennállta ugyancsak lehetetlenné tette az *augurium salutis* elvégzését (Dio, 37,24,2-3). Dio megjegyzi, hogy az eljárás a 60-as évek adott időpontjában mégsem volt szabályos, mert bizonyos baljós madarak repülését észlelték, s ezért az egész eljárást megismételték (ibid., 37,25,1). Ez a körülmény ugyancsak arra figyelmeztet, hogy Cicero consulsága idején igen fontos szerep jutott az *auspicium*-ok és *prodigium*-ok által megtámogatott vallási propagandának, amit Cicero kellőképpen igyekezett is kiaknázni. Mindenesetre ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy Dio az *augurium salutis*-ről szóló elbeszélését szorosan összekapcsolja azokkal a további baljós előjelekkel, amelyekről korábban épp maga Cicero adott hírt, s amely közlést már a fentebbiekben ismerttettem (vö. ibid., 27,25,2). A görög nyelvű történetíró hozzáteszi, hogy ezek az előjelek még a be nem avatott emberek számára is egyértelműleg jelezték az elkövetkezendő

²² Bollók, J.: A *De consulatu suo* asztrológiai vonatkozásai, in: Havas, L. (szerk.): Cicero öröksége — Hereditas Ciceroniana, Debrecen, 1995, 221—233; Th. Köves-Zulauf: Die Vorzeichen der catilinari-schen Verschwörung, ACD, 33 (1997) 219—228.

²³ Vö. rep., 2,9,16; Dion. Hal., ant. R., 2,22,3. — Maga Cicero csak jóval 63 után lett *augur*, de hogy milyen jelentőséget tulajdonított mind e papi tisztségnek, mind általában az *augurium*-oknak, arról jól tanúskodik az a tény, hogy írt egy számunkra elveszett munkát *De auguriis* címmel, vö. J. Linderski: The Aedilship of Favonius, Curio the Younger and the Cicero's Election to the Augurate, HSCIPh, 76 (1972) 190—200, ill. S.W. Rasmussen: i. m., p. 23/33. jz.

²⁴ Vö. Cass. Dio, 51,20,4; l. ehhez: M. Beard—J. North—S. Price: i. m., I, 188, vö. 110—111; l. még Suet., Aug., 31,4; CIL, VI, 36 841; ill. D. C. Braund: Augustus to Nerva. A Sourcebook on Roman History 31 B. C.—A. D. 68, London—Sidney, 1985, nr. 774; Tac., ann., 12,25,1.

eseményeket, úgyhogy nyilvánvaló: Kr. e. 63-ban Cicero egyértelműen úgy mutatkozott polgártársai szemében, mint aki a *Salus publica* érdekében lép fel, megpróbálva elhárítani a közt fenyegető veszélyt, hogy ilyen módon consuli évében valóban megszülethessék a *fortunata Roma*.

Mint ahogy azonban az *apotropaikus* eljárásokkal nem sikerült megakadályozni Catilina szervezkedését, ezért természetesen adva volt az a cselekvési program, hogy ennek felszámolásával ériék el a *salus populi Romani*-t, ekképp hozva meg az isteneknek azt az engesztelő áldozatot, amelyről a *haruspicum responsa* alapján már Cicero is beszélt, miként azt már fentebb idéztük. Ezért próbálták meg elhitetni azt, hogy a Catilina felett aratott győzelem valamiféle engesztelő rítusnak tekinthető. Antonius Hibrida azért küldte el Rómába Catilina levágott fejét, hogy ott az emberek megbizonyosodjanak róla: nincs többé ellensége Rómának, többé már nem kell félni, a Város megszabadult a rettegetől (ibid., 37,40,2). Ez az eljárás felidézti magának Catilinának egy olyan eljárását a sullanus időszakban, amelyet a mai kutatás általában egy bosszúálló és egyben engesztelő szertartásként szokott értelmezni.²⁵ Ennek során ugyanis Catilina Lutatius Catulus sírjánál szörnyű kínzások közepette megölte M. Marius Gratidianust, Marius örökbe fogadott fiát, *cui fracta prius crura brachiaque et oculi effosi, scilicet ut per singulos artus exspiraret* — mint Sallustius mondja (vö. hist., 1,44; 55,14), majd Catilina a levágott fejet *tum plenum animae et spiritus ad Sullam usque ab Ianiculo ad aedem Apollinis manibus ipse suis detulit*, majd pedig kezét az Apollo-templomnál lévő engesztelő medencében mosta le (Asc. p. 90 C, l. még 84; 87; Q. Cic., comm. pet., 3,10; Sen., de ira, 3,18; Lucan., 2,173; Plut., Sull., 32). Catilina feláldozása azonban nemcsak M. Marius Gratidianus engesztelő kivégzésével mutat párhuzamot, hanem azzal az áldozattal is, amelyet Romulus hozott a Róma védelére szolgáló városfalakat becsmérő Remus meggyilkolásával, miként Cicero is megsemmisíti azt a Catilinát, akiről többször hangoztatja, hogy csúfot új polgártársaiból, az államból s mindabból, ami a rómaiak szemében szent és tiszteletré méltó, s ezért a városfal kell hogy elválassza őt a *Quirites*-től. Remusnak ezt az áldozati jellegét (*prima certe victima fuit*) különösképpen Florus emelte ki, bár Propertius is hangsúlyozta, hogy Remus lemészárlása tette erőssé Róma falait (3,9,50). A Liviust és más szerzőket önálló koncepció jegyében kivonatoló történetíró Romulus fivére kapcsán azt hangsúlyozza: *munitionem... urbis novae sanguine suo consecravit* (1,1/1,8). Ezt a helyet és kontextust T. P. Wiseman nagyon helyesen nyomatékosítja,²⁶ csak a *prima* jelző jelentőségét nem veszi talán észre, amivel a római történetíró közönsége figyelmét éppenséggel arra igyekszik pedig felhívni,

²⁵ L. ehhez *F. Münzer*, RE, 14, col. 1825—1827, nr. 42; *H. G. Gundel*: KIP, 3, 1034, nr. 12; *T. P. Wiseman*: NMRS, p. 240, nr. 250 (utóbbi pontatlan hivatkozással).

²⁶ L. erről többek közt *Flor.*, 2,12/4,1/4. Catilinának egyébként jó kapcsolatai voltak azzal az Etrúriával, ahol ekkoriban oly fontos szerepet játszottak a misztikus *saeculum*-elképzelések, vö. *W. V. Harris*: i. m., 289. Támogatói nemcsak a sullanus veteránok voltak, hanem a tönkrement helyi lakosok is, ibid., 292—293.

hogy még voltak további ilyen áldozatok is, amiként a *totam ... rem publicam funditus tollere* kívánó Catilina megsemmisítése szintén felfogható egy ilyen, a város megerősítését célzó akciónak, ahogy a köztársaságalapító Brutus ugyancsak feláldozta a hagyomány szerint fiait, amikor azok a királyság visszaállítására törekedtek (vö. Flor., 1,3/9/, 5; Liv., 2,5,8).

Az eddig ismertetett adatokból az a megállapítás adódik, hogy Kr. e. 63-at Cicero szerette volna úgy feltüntetni, mint valami *annus fatalis*-t, amikor sikerült Catilina összeesküvésének felszámolásával eltávolítani a *corpus rei publicae*-t fenyegető *pestilentia*-t, s ilyen módon megszilárdítva a *Salus publica*-t, az adott consuli évben újjászületett volna a Romulus által alapított Róma, mert létrejött a „szerencse övezte Róma”, ahogy Cicero fogalmazott saját tevékenységét megörökítő verses munkájában:

fortunatam natam me consule Romam.

Ezzel Cicero valami ahhoz hasonlót is végrehajtott volna, mint amit — egyesek szerint — Sulla cselekedett, aki a tulajdon meggyőződése szerint is megmentette az ősi Rómát. Ezt ő részben úgy tette volna, mint Venus-Aphrodité pártfogoltja, amiért a *Felix cognomen*-t, ill. az *Epaphroditos* melléknevet érdemelte ki, Metellától született ikreit *Faustus*-nak ill. *Fausta*-nak nevezve el (vö. Plut., Sull., 6; 19; 34; 35; App., b.c., 1,97,451—455). Ezért nem lehet véletlen, hogy Cicero a *De consulatu suo*-ban az *annus fatalis*-szal összefüggő csodajeleket Urania szájába adja (de div., 1,17), amely név nem csupán a tanítóköltészet és az asztronómia Múzsáját illette meg, hanem a hellénisztikus korban Aphrodité mellékneve is lett (vö. A. S. Pease, i. m., 116), s ezzel Cicero ugyancsak azt a meggyőződést kívánta megerősíteni, miszerint maga is *felix*, aki annyi megpróbáltatás után ismét biztosította a *Fortuna* pártfogását Rómának, vagyis felhozta a *fortunata Roma* napját. A Sulla-Romulus párhuzam a cicerói propagandához hasonlóan szintén elég burkoltan jelentkezett, de bizonyítható, mert pl. az Appianostól idézett *Aineiou genee*, amelyet Sullára vonatkoztattak, a legnagyobb valószínűséggel Romulusra céloz (App., b.c., 1,97,453), s rajta keresztül a *dictator* szinte egyeduralmi helyzetére, ill. az állam újraalapításával felérő politikai rendezésére utal.

A Cicero-Romulus párhuzam mint politikai propaganda gyökerei tehát nagy valószínűséggel Sulla időszakára vezethetők vissza, s még az is lehetséges, hogy Cicero ebben az esetben csak egy olyan eszközzel élt, amelyet az ellenfelek is megpróbáltak felhasználni. Catilina kapcsolata Sullával eléggé közismert, s mint láttuk, éppen ő hajtott végre annak idején a *dictator* érdekében egy politikai engesztelő áldozatot, mintegy a Romulus-féle Remus-áldozat szellemét idézve fel M. Marius Gratidianusnak Lutatius Catulus sírjánál való megölésével, ill. fejének az Apollo-templomhoz való vitelével, s ott a megtisztító szertartás elvégzésével. Természetes lenne tehát annak feltevése, hogy a 60-as években Catilina lépett volna fel a sullanus újraalapítás eszméjével. Sajnos az ő politikai elképzeléseit ugyanolyan kevésbé ismerjük, mint

vallási-ideológiai elképzeléseit, ennek ellenére azért bizonyos megállapításokat ebben a vonatkozásban is tehetünk. Nincs okunk ugyanis megkérdőjelezni Cicero ama állításának hitelességét, miszerint Catilina azt hangoztatta volna: *duo corpora esse rei publicae — unum debile infirmo capite, alterum firmum sine capite* (Cic., Mur., 25,51), s ő maga, minthogy már ennek az utóbbi politikai testnek oly sokat köszönhet, ezért nem fog mint fej hiányozni a számára. Az eddig elmondottak alapján értelmezhetjük úgy ezt a helyet, hogy Catilina a Sullától újjáteremtett *corpus civile* vezetőjének szerepében kívánt feltűnni, miután az a *dictator* halála után igazi irányító nélkül maradt, s ennek sikere, vagyis az új „politikai test” megerősítése érdekében Catilina kész lett volna meghozni az újabb romulusi áldozatot, amely feltehetőleg épp Cicero meggyilkolása lett volna, mint a másik *corpus civile* fejéé. Cicero számos utalásának tervezett meggyilkolására vonatkozólag ez lehet az igazi alapja, akárcsak annak a körülménynek, hogy a korabeli vádaskodások valóságos emberáldozattal is gyanúsították Catilinát.²⁷ Arra, hogy maguk a *catilinarius*-ok is *fatalis annus*-nak próbálták meg beállítani Kr. e. 63-at, rendelkezésünkre áll még egy másik közismert tény is, amelyre itt mindenképpen emlékeztetni kell. A consul bemutatása szerint P. Cornelius Lentulus Sura, az összeküvés második számú vezetője, azzal dicsekedett az allobroxok (de talán mások előtt is), hogy a *Sibylla-könyvek* és a *haruspex*-ek jóvendölései alapján ő lesz az a harmadik Cornelius, akire szükségképpen át fog szállni a Város fölötti királyi és teljhatalom. Cicero úgy értelmezi, hogy Lentulust megelőzőleg ez a két Cornelius Cinna és Sulla lett volna, s a 63-as év végzetszerű jellegét Róma és a birodalom szempontjából (*fatalem hunc annum ad interitum huius urbis atque imperi*) Lentulus azzal a számítgatással próbálta meg igazolni, hogy épp ez az év az, amely tíz évvel követi a Catilinától kompromittált Vesta-szüzek Kr. e. 73-as felmentését,²⁸ ill. ez az az év, amely húsz évvel későbbi a Capitolium 83-as égésénél.²⁹ Cicerónak voltaképpen kapóra jöhettek ezek az eszmék, amelyeket könnyen kiforgathattott, úgy állítva be, mintha a *patricius* nemzetségből származó, magát talán Aeneas egyik kísérőjére visszavezető Sergius Catilina ill. a híres *gens Cornelia*-ból való Lentulus Sura, aki már consul is volt, de a senatusból kizárva 63-ban újból a praetori tisztelet töltötte be, elárulták volna a római államot, amelyet Romulus módjára egy új

²⁷ T. P. Wiseman: Remus..., 117—118.

²⁸ A *Vestales* feláldozása egyébként ugyancsak engesztelő áldozati eljárásnak számított, amit szintén kapcsolatba lehetett hozni a Város épségével, vö. C. Lovisi: Vestale, incestus et jurisdiction sous la république romaine, MEFRA, 110, 2 (1998) 699—735.

²⁹ Cat., 3,4,9; vö. 4,1,2; ill. Asc., in tog. cand., p. 91 C; Plut., Popl., 15; Obsequ., 57. Az efféle gondolkodásról a köztársaság végén l. Th. Zielinski mindmáig mértékadó munkáját: La Sibylle, Paris, 1924, főleg 100 skk.; vö. J. Gagé: Recherches sur les Jeux Séculaires, Paris, 1934, 88; ill. l. még: H. Diels: Sibyllinische Blätter, Berlin, 1890, 41. Vö. még: Sibille e linguaggi oracolari. Mito, Storia, Tradizione. Atti del Convegno, Macerata — Norcia, settembre 1994, a cura di I. Chirassi Colombo e di P. Seppili, Pisa — Roma, 1999, l. róla C. Santi recenzióját in: Studi e Materiali di Storia delle Religioni = SMSR, 65, n.s. 23 (1999) 315—318.

jövevénynek s egyben a Palatium egy újabb várható lakójának,³⁰ az Arpinumban született Cicerónak kellett ismét megszilárdítania, elvégezve a maga romulusi rítusát, az új Remus: Catilina, ill. Lentulus Sura feláldozását.

A 63-as *consul* ennek megfelelően tartott igényt a *pater patriae* címre (vö. Cic., Pis., 3,6; Sest., 121), amely nemcsak a hazát a háborús veszedelemből megszabadító vezérnek járt ki, hanem mindenekelőtt az államalapítót illette. Ezért tartották számon az első *pater patriae* cím birtokosaként Romulust. Livius elbeszélése alapján: miután Romulus eltűnt a földről, néhány ember kezdeményezésére a rómaiak valamennyien magasztalni kezdték őt, az istent, aki istentől született, Róma városának királya és atyja lett (*parens... urbis Romanae* — 1,16,3). Ez a hagyomány egyáltalán nem volt friss, hiszen már Enniusnál is szerepelt, aki ekképp aposztrofálta Romulust: *o pater, o genitor (ann., 115 V; vö. 113 V2 = 108 Sk.)*. Cicerónak azonban meg kellett tapasztalnia, hogy a romulusi tett nemcsak elismeréssel, hanem gyűlölettel is jár. Ahogy fennállt annak a gyanúja, hogy a Remusszal végző Romulus az „Atyák” áldozata lett (vö. Liv., 1,16,2), ugyanúgy Cicerónak is, aki magát az állam megmentőjének, megoltalmazójának érezte (*conservata re publica* — Pis., 3,6), és megesküdött hivatala végén arra, hogy *rem publicam atque hanc urbem mea unius opera esse salvam* (ibid.), meg kellett tapasztalnia azt a néptribunusi *veto*-t, amely megtiltotta neki a szabad véleménynyilvánítást consulsága eredményeiről. Neki is ahhoz hasonló gyűlölet jutott tehát valamilyen mértékben osztályrészül, mint ami a korábbi új Romulusnak, Sullának lett a sorsa, akihez végül is valóban hasonlítani lehet Cicerót úgy, ahogy azt a pseudo-sallustiusi *invektiva* szerzője tette (1,3,6), s amely párhuzamba állítás bizonyára nagyon nem volt kedvére az *Arpinas*-nak, aki nem a *tyrannus* utóda szeretett volna lenni, aminek Sullát tekintették, hanem az igazi államalapító szellemi örököse akart lenni, akit viszont a tradíció Romulusnak mondott, s akihez az embernek magát mérni, főleg egy *homo novus* részéről, mindenképp *superbia*-nak számított.³¹ Sőt a városalapítóval való párhuzamba állítás, még egy olyan ősi *nobilis* család sarjának sem volt feltétlenül kívánatos, mint amilyen L. Cornelius Sulla volt. Romulus ugyanis nemcsak *conditor urbis* volt, hanem *rex* is, amely kifejezés a köztársaság végén voltaképpen a *tyrannus* szinonimája is volt, úgyhogy a túl szoros kapcsolatot vele még maga Sulla sem tarthatta szerencsésnek. Ezért megindult a történelem bizonyos fokú átrendezése: sor került egy második Romulus hagyományának

³⁰ Cicero palatiumi házána kérdésével, ill. különös sorsával és történetével az alábbi tanulmány foglalkozott legutóbb: *Sh. Hales: At home with Cicero, GaR, 47 (2000) 44–55*, amelyben a tárgy legfontosabb szakirodalmi is megtalálható. Magam főképp a következő munkákat emelem ki: *S. Treggiari: Home and Forum: Cicero between „Public” and „Private”, TAPhA, 128 (1998) 1–23*; régebbiről: *W. Allen: Cicero’s House and Libertas, TAPhA, 75 (1944) 1–9*; összefoglaló jelleggel: *E. Papi, in: E.M. Steinby (ed.): Lexicon Topographicum Urbis Romae, Roma, II, 1993, 202–204*. A római ház politikai, erkölcsi és társadalmi jelentőségéről, részben a várossal és a világgal való összefüggésében is, l. többek közt: *L’Urbs: Espace urbain et histoire, CEFR, 98, 1987*; ill. *C. Edwards: The Politics of Immorality in Ancient Rome, Cambridge, 1993, pp. 137–173*.

³¹ Vö. *M. Beard—J. North—S. Price: i. m., 139*.

kialakítására, egy olyan hős arcképének megrajzolására, akire a *res publica libera* rendjének önjelölt megerősítői nyugodt lélekkel hivatkozhattak mint a „köztársaság” bajnokára. Feltehetőleg ennek az elődkeresésnek lett az eredménye annak a Camillusnak az alakja, miként azt P. M. Martin oly meggyőzően kimutatta,³² akit a jeles szerző részben *fatalis dux*-nak minősít Livius nyomán (vö. 5,19,2), részben „second Romulus”-nek, aki a gall pusztítás után megakadályozva Róma Veiibe való áttelepülését mintegy Róma második megalapítója lett, mert tudatában volt annak, hogy Róma helyét az istenek jelölték ki.³³

Mindez persze nem pusztán a sullanus propaganda kitalálása volt,³⁴ amit azután az augustusi időszak még tovább színezt, hanem reá vonatkozólag volt már egyfajta korábbi hagyomány is, amelyben megvoltak a későbbi mítoszformálás lehetőségei, miként azt ugyancsak P. M. Martin mutatta ki, aki itt főképp Enniusra utal, s mindenekelőtt O. Skutsch eredményeire alapoz.³⁵ Tény azonban az is, hogy a „második Romulus”-ról szóló camillusi történet (vö. Liv., 5,49,7: *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis*) most tárgyalt jelentésében csak a Kr. e. 2/1. század fordulóján alakult ki. Az utóbbi datálást az teszi szükségessé, hogy lehetséges, Camillusra nemcsak Sulla tekintett úgy, mint az újraalapítást elvégző elődre, hanem a politikai ellenfél, Marius is, aki mások szemében igyekezett úgy feltüntetni magát mint Róma harmadik megalapítóját akképp állítva be, hogy a kimberek legyőzésével ő legalább akkora veszedelemtől mentette meg Rómát, mint amilyen súlyos annak idején a gallok pusztítása volt. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy már Marius és kortársai „második Romulus”-ként számoltak Camillusszal,³⁶ s Marius is magának vindikálta már az új városalapító szerepét, ugyanúgy ahogy ezt Sulla, majd valamivel később Cicero és esetleg Catilina is tette, ami jól mutatja azt, hogy a politikai ellenfelek gyakorta voltak készek eltérő célok érdekében ugyanazokat a propagandafogásokat felhasználni.

Mindezek meggyőzhetnek bennünket arról, hogy Cicero nemcsak az 50-es évek második felében készült *De re publica*-ban kísérelte meg magát egy új *conditor urbis*-ként feltüntetni, hanem már 63-ban is, amikor Marius és Sulla nyomán megpróbálta felhasználni ezt a propagandaeszközt, ami áttételesen még az egykorú

³² P. M. Martin: *L'idée de royauté à Rome de la Rome royale au consensus républicain*, Clermond-Ferrand, 1982, 360.

³³ Liv., 5,49,7 skk.; 7,1,10; Plut., Cam., 1,1; Eutr., 1,20,3; Iulian., Caes., 323a l. még: J. Hellegouarc'h: *Le principat de Camille*, REL, 48 (1970) 112—132.

³⁴ Ekképp gondolta még F. Münzer: RE, 7, 338 k.

³⁵ Vö. O. Skutsch: *The Annals of Q. Ennius*, Oxford, 1986², 12 sk.; 314—315. Az e munkával kapcsolatos fenntartásokról l. azonban: H. D. Jocelyn: RFIC, 115 (1987) 444 skk.; T. J. Cornell: JRS, 76 (1986) 244 skk.; J. K. Newman: JPh, 109 (1988) 431 skk.; D. O. Ross: CIPh, 83 (1988) 251 skk.; U. W. Scholz: GGA, 241, 1989, 157 skk.; stb. Vitatják azt is, hogy Ennius valóban Eratosthenést vette volna alapul kronológiájában, ahogy azt G. D'Anna: *Problemi di letteratura arcaica*, Roma, 1976, 80—83 és O. Skutsch: i. m., 314—315 gondolják. E felfogás bírálatához l. E. S. Gruen: i. m., 36.

³⁶ Vö. S. Weinstock: *Divus Iulius*, Oxford, 1971, 165; a jelzett propagandafogást ugyanakkor a sullanus számlára írja F. Münzer: RE, 7, col. 338 sk., az egészhez l. P. M. Martin: i. m., I, 364.

pénzkibocsátásban is érzékelhető, amennyiben 62-ben megjelennek a *CONCORDIA* felirattal ellátott *denarius*-ok, ahogy Romulusnak is egyesek ugyanezt az eredményt igyekeztek tulajonítani, miután felszámolta a Remusszal való egyenetlenséget. A különbség az 50-es évekhez képest egyelőre főként abban látszik, hogy míg a *De re publica* a *populus Romanus* hétszázadik évfordulójához látszik kapcsolódni, addig ilyen motivációval egyelőre a megelőző évtizedek vonatkozásában nem számolhatunk. Vagy talán mégis?

Először is le kell szögeznünk, hogy a Kr. e. 1. században, egész pontosan Kr. e. 17-et megelőzőleg, a Város alapításának ideje még nem volt végérvényesnek tekinthető módon megállapítva. Kr. e. 17-ig, az Augustus által végre megtartott *ludi saeculares*-ig³⁷ több évben is gondolhattak rá a rómaiak, hogy valójában éppen akkor telik be a *populus Romanus* esedékes *saeculum*-a. A klasszikus antikvitásban igen

³⁷ Az idevágó irodalomból I. K. L. Roth: Über die römischen Säkularspiele, RhM, N.F. 8 (1853) 365—373; Th. Mommsen: Die römische Chronologie bis auf Caesar, Brl., 1859², 180—194; Idem: Commentaria ludorum saecularium quintorum et septimorum, Ephemeris Epigraphica, 8 (1899) 225—309 = Idem: Gesammelte Schriften, VIII: Epigraphische u. numismatische Schriften I, Brl., 1913 = Berlin—Dublin—Zürich, 1965, 567—626 (kiadás és kommentár a feliratos aktákhoz); G. Wissowa: Die Saecularfeier des Augustus, Marburg, 1894 = Idem: Gesammelte Abhandlungen zur römischen Religions- u. Stadtgeschichte, München, 1904, 192—210; Idem = G. Wissowa: RuKR, 1912², 309—311; 431; 536—547; F. Blumenthal: Ludi Saeculares, Klio, 15 (1918) 217—242; M. P. Nilsson: Saeculares ludi, Säkularspiele, RE, IA, 2, 1920, 1696—1720; E. Diehl: Das Saeculum, seine Riten u. Gebete. Teil I: Bedeutung u. Quellen des Saeculum. Die älteren Saecula, RhM, N.F. 83 (1934) 255—272; Teil II: Die Saecula der Kaiserzeit. Ritual u. Gebet der Feiern der Jahre 17 v. Chr., 88 u. 204 n. Chr., ibid., 348—372; J. Gagé: Recherches sur les Jeux Séculaires, Paris, 1934; L. R. Taylor: New Light on the History of the Secular Games, AJPh, 55 (1934) 101—120; Eadem: Secular Games, OCD², 1970, 969—970; A. Piganiol: Jeux Séculaires, REA, 38 (1936) 219—224 = Idem: Scripta varia II: Les origines de Rome et la République, éd. par R. Bloch—A. Chastagnol—R. Chevalier—M. Renard, Coll. Lat. 132, Bruxelles, 1973, 167—173; H. Wagenvoort: De Oorsprong der Ludi Saeculares, MAWBL, 14,4, (1951/1956) 206—232 = angolul: The Origin of the Ludi Saeculares, in: Idem: Studies in Roman Literature, Culture and Religion, Leiden, 1956 = N.Y.—London, 1978, 348—376; G. De Sanctis: Storia dei Romani, IV: La fondazione dell'Impero 2: Vita e pensiero nell'età delle grandi conquiste, 1, Firenze, 1953, 338—341; K. Latte: Römische Religionsgeschichte, München, 1960, 246—248; 298—300; 311; J. B. Pighi: De ludis saecularibus populi Romani Quiritium libri sex, Milano, 1941 (= Amsterdam, 1965²); Idem: Ludi Saeculares, in: Dizionario Epigrafico di Antichità Romane, fondato da E. De Ruggiero, IV fasc. 67, 1978, 2106—2125; H. Erckel: Ludi Saeculares u. Ludi Latini Saeculares. Ein Beitrag zur römischen Theaterkunde u. Religionsgeschichte, Eranos, 67 (1969) 166—174; G. Radke: Festschrift Stier, Münster, 1972, 270 skk.; P. Weiss: Die „Säkularspiele“ der Republik. — Eine annalistische Fiktion? Ein Beitrag zum Verständnis der kaiserzeitlichen Ludi Saeculares, MDAI(R), 80, 1973, 205—217; P. Brind'amour: L'origine des Jeux Séculaires, ANRW, II 16,2, 1978, 1334—1417; M.A. Cavallaro, Economia e religio nei ludi secolari augustei, per una nuova interpretazione di CIL, VI, 32 324; 32 323, 59, RhM, N.F. 122, (1979) 49—87; J. F. Hall III: The Saeculum novum of Augustus and its Etruscan Antecedents, ANRW, II 16,3, 1986, 2564—2589; I. ehhez még L. Moretti: RPAA, 55/56, (1982/84) 361 skk. = Tra epigrafia e storia. Scritti scelti e annotati, Roma, 1990, 247 skk. (új töredékek Aug. imájával); F. Coarelli: Note sui ludi saeculares, in: J.-P. Thuillier (ed.), Spectacles sportifs et scéniques dans le monde étrusco-italique, EFR 126, Rome, 1993, 211—245; M. Tagliafico: Ludiones, ludi saeculares e ludi scaenici, Aevum, 58 (1994) 51—57; legutóbb: F. Bernstein: Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung u. Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom, HE 119, Stuttgart, 1998, 129 skk. további gazdag irodalommal. Általában a római játékokat széles, főként társadalmi, politikai és ideológiai, vallástörténeti horizontba ágyazva vizsgálja M. Clavel-Lévêque: L'espace des jeux dans le monde romain: hégémonie, symbolique et pratique sociale, ANRW, II/16,3, 2405—2563.

sokféle eltérő felfogással és állásponttal találkozunk Róma alapítási idejét illetően, ami részben azzal is összefügg, hogy Trója bukásával kapcsolatban is igen különféle számítások voltak, már pedig általában éppen ezek szolgálták az *urbs condita* időpontjának kijelöléséhez. Ennek bemutatása itt és most nem lehet feladatunk, de a jelzett körülménnyel összhangban áll az a tény, miszerint Varro számításától eltérően 4 másik direkt adattal találkozunk az *Olympias*-ok szerint való számításnak megfelelően: Kr. e. 729/728, 748/747, 751/750, 752/751³⁸. Emellett áttételes megfogalmazásokból még egyéb nézetek is kikövetkeztethetők.³⁹

³⁸ Cincius Alimentus adata: Ol. 12, 4 (= 729/728), Fabius Pictoré: Ol. 8,1 (= 748/747 — ez él tovább Diodóros Sikeliótésnál [Niebuhr, *O. Leuze*: Die römische Jahrzahlung, Tübingen, 1909, 38 skk.], sőt Liviusnál is több-kevesebb következetességgel a királyok korára vonatkozólag, vö. Bayet), Polybiosé: Ol. 7,2 (= 751/750, vö. pl. E.S. Gruen: i. m., 35, aki azt hangsúlyozza, hogy ez a dátum igen közeli mind Fabius Pictoréhoz, mind Catóéhoz), ill. Dionysios Halikarnasseusé: Ol. 7,1 (= 752/751 — ezt a dátumot L. Holzapfel: i. m., 234 Catónak tulajdonítja, ill. egy másik hivatalos *Fasti*-t is említ vele összefüggésben). A Cato-féle datálás bizonytalanságát az okozza, hogy valójában nem igazán ismerjük kiindulási pontját, mert a trójai háború utáni 432. esztendő nem biztos, hogy az eratosthenési kronológia szerint kell számítani, ahol a kiindulás Kr. e. 1184/3 lenne, vö. E. S. Gruen: *Culture and National Identity in Republican Rome*, London, 1992, p. 33, a „The Making of the Trojan Legend” c. fejezetben, pp. 6 skk. A problémához l. még — kiterjedt irodalommal — R. Werner: *Der Beginn der römischen Republik*, München, 1963, 113—119.

³⁹ Ennius/Naevius datálása feltehetőleg: Kr. e. 884/883 (C. Ampolo viszont 11. sz.-ot ír), Vergiliusé: 843, Zénón Rhodiosé: Ol. 1,1 (= 776/775), Pisóé: Ol. 5,2 (= 759/758 — l. L. Holzapfel: i. m., 238 és 249, aki Cens., 17,13-ra hivatkozik, valamint Eutropiusra, vö. Gell., n. A., 17,21,28; Oros., 3,12), egy ismeretlen krónikáé: Ol. 5,3 (758/757), Libóé: Ol. 6,2 (= 755/754), a *fasti Capitolini*-é: Ol. 6,4 (= 753/752, vö. L. Holzapfel: i. m., 249), Coruncanusé: Ol. 7,3 (= 750/749), Cn. Gelliusé és Valerius Antiasé (megerősítve az 505-ös *saeculum* számítás által): Ol. 7,4 (= 749/748, vö. L. Holzapfel: i. m., 249, aki hasonlóképp értékeli L. Cassius Heminát is), Catóé (akinek elképzelését többféleképpen szokták értelmezni): Ol. 7,1 (= 752/751, a leginkább elfogadott számítás — vö. L. Holzapfel: i. m., 234) vagy 751/750 (amennyiben Eratosthenést követve vö. Cornelius Nepos, Q. Lutatius Catulus, l. Cic., rep., 2,18 — L. Holzapfel: *Römische Chronologie*, Leipzig, 1885, 232—233/ úgy véli, Troia bukásától a Város alapításáig 432 esztendő telt el — ugyancsak széles körben elfogadott nézet) vagy Ol. 8,4 (= 745/746 Soltau szerint) vagy Ol. 10, 1 (= 740/739 Unger szerint), végül a Kr. e. 608-as *saeculum*-számítás alapján: Ol. 8,2 (= 747/746 — L. Holzapfel: i. m., 249 egy másik hivatalos *Fasti*-ről beszél). Mindehhez még hozzá kell venni, hogy Timaios szerint Róma alapítása időben egybeesett Karthágóéval, ami Kr. e. 814-re utal. A Varro-féle datálás tehát csak egy a sok közül, amely későbbi közkeletűvé válását részben annak is köszönhetta, hogy ezt fogadta el az első általánosan használt kronológia készítője, Atticus — aki ugyancsak felhasználhatta az előkelő nemzetségek (Claudii Marcelli, Fabii, Aemilii stb.) feljegyzéseit (L. Holzapfel: i. m., 239 a varrói datálást igazából Atticusnak tulajdonítja) — s nagytekintélyű barátja, Cicero, valamint az Augustus-kor tudós filológusa, Verrius Flaccus. A 753-as időpont azonban még ekkor sem volt egyetemesen elfogadott, amit Vergíliuson és Liviuson kívül Cornelius Nepos is igazolhat. Ezzel kapcsolatban jól tükrözik a Kr. e. és u. 1. sz.-i helyzetet Cicero szavai: *est enim inter scriptores de numero annorum controversia* (Brut., 18, 72). A császárság időszakában is előfordulnak ugyanis különbségek, míg pl. Censorinus, Cassius Dio, Zonaras Varro datálását követi, addig Macrobius és Solinus a capitoliumi időszámítást (vö. L. Holzapfel: i. m., 243—244), s vannak olyanok is, akik hol ezzel, hol pedig egy másik rendszerrel élnek, mint pl. Velleius Paterculus vagy Tacitus (ibid., 244), Orosiusnál pedig teljes a zűrzavar (ibid., 245). — A távoli római múlt kronológiai elrendezésére irányuló annalista erőfeszítések legutóbbi gondos felmérése és elrendezése megtalálható F. Mora munkájában: *Fasti e schemi cronologici*, HE 125, Stuttgart, 1997. A szerző konklúziói a 234 skk. lapokon olvashatók, s a műben további gazdag irodalom is helyet kap a problémakörrel. Az ún. korai és középső annalistikáról ma alapvető és mértékadó kiadás kitűnő értelmezésekkel: *M. Chassignet: L'annalistique romaine, I: Les Annales des Pontifes. L'annalistique ancienne*, Paris, 1996; II: *L'annalistique moyenne*, Paris, 1999 — ugyanitt a további szakirodalom is szinte hiánytalanul megtalálható.

Másfelől azzal is számot kell vetnünk, hogy a *saeculum* a rómaiak számára nem feltétlenül 100 év volt, hanem annál gyakran valamivel több, néha kevesebb, s ezáltal érthető, hogy a Kr. e. első században Róma szinte folyamatosan a *saeculum*-várás időszakában élt, abban a szorongó érzésben, hogy bármikor eljőhet az új *saeculum*, s ebből a szempontból szinte bármelyik év *annus fatalis* lehet. Ez derül ki abból is, hogy a *ludi saeculares* megrendezésére vonatkozó hagyomány közelről sem volt egyseges. Paschoud két lehetőség sorral is számol, eszerint az egyik figyelembe vehető számítás szerint a játékok időpontja: Kr. e. 456; 346; 236 és 126 lett volna; a másik szerint (449?); 348-ban, ill. 249-ben és 149-ben lettek volna *ludi Tarentini*,⁴⁰ s pl. Zosimos hol az egyik, hol a másik kalkulációt követi. Pighi ugyancsak két eltérő *saecularis* beosztást is kikövetkeztethetőnek talál, egyfelől a Vettius-félét (etruszkul: Vete), amely szerint az egyes *saeculum*-ok az alábbi időpontokig tartottak volna a Kr. e./Kr. u.-i szisztéma szerint: Kr. e. 634; 514; 394; 274; 154; 34; ill. Kr. u. 87; 207; 327; 447 (vö. Cens., d. n., 17,15)⁴¹; másrészt Pighi szerint volt egy ilyen elképzelés is az egyes korszakhatárok végére vonatkozólag: Kr. e. 769; 669; 569; 446; 327; 208; 89; 45, s az utolsó *saeculum* Kr. e. 44-ben vette volna kezdetét.⁴²

Mindebből beláthatjuk, hogy Cicero korában igen sokféle megoldás lehetett forgalomban az új *saeculum*-forduló időpontjára, ill. ezzel kapcsolatban egy lehetséges *annus fatalis*-ra vonatkozólag. A legnagyobb jelentőséget ebből a szempontból minden bizonnyal a Kr. e. 89. évnek tulajdonították, amelyhez — úgy látszik — főként Sulla és Marius fentebb ismertetett „új Romulus” aspirációi kapcsolódtak. Minderről a legrészletesebb tájékoztatást Plutarchos adja, aki a *Sulla-életrajz*-ban a következőket mondja az első Mithridatés elleni háború előzményeivel kapcsolatban. S itt ki kell emelnünk, hogy magának VI. Mithridatés Eupatórnak a megszületéséhez, ill. az ehhez kapcsolódó sorsfordító eseményekhez is számon tartottak bizonyos égi jelenségeket, így *cometa*-k megjelenését⁴³. Miközben Sulla táborba vonult, riválisa, Marius Rómában maradt, és szította azt a polgárháborút, amely több kárt okozott a Városnak, mint az összes megelőző háborúk együttesen, ahogy azt már a jósjelek is előre megmutatták. Mellőzve most bizonyos részleteket, hadd emeljük ki a *prodigium*-ok közül az alábbi: derült, felhőtlen égből harsány kúrthang szólalt meg,

⁴⁰ Vö. Enciclopedia Virgiliana, s.v. *saeculum*, p. 638. G. Forsythe Kr. e. 146 mellett érvel L. Calpurnius Piso nyomán, vö. *Idem*: The Historian L. Calpurnius Piso and the Roman Annalistic Tradition, N. Y.—London, 399 skk.: Section D: The *Ludi Saeculares* and Saecular Chronology, Fs. 46; 49.

⁴¹ L. hozzá: J. B. Pighi: De ludis saecularibus populi Romani Quiritium libri sex, Milano, 1941 (= Amsterdam, 1965²), 13

⁴² A *ludi saeculares* kronológiájával kapcsolatban l. még, P. Brind'amour: i. m., 1353 skk. in: ANRW; általánosságban a Százados Játékokkal összefüggésben vö. E. Diehl: Das *Saeculum*, seine Riten u. Gebete, Teil I: Bedeutung u. Quellen des *Saeculum*. Die älteren *Saecula*, RhM, N. F. 83 (1934) 255—272, főleg: 260, amihez l. J. B. Pighi: i. m., 15—16.

⁴³ L. erről egészen frissen: J. T. Ramsey: Mithridates, the Banner of Ch'ih-yu, and the Comet Coin, HSClPh, 99 (1999) 197 skk., a szakirodalom átfogó ismertetésével, és egyébként is hatalmas anyag bemutatásával. Ugyanő hivatkozik M. Molnár tanulmányára is: „Mithridates Used Comets on Coins as a Propaganda Device”, The Celator, 111(997) 6—8.

mely éles és gyászos volt, s olyan hatalmas hangerővel zúgott fel, hogy mindenki megrémült tőle. Ezt a csodajelenséget az etruszk jósok úgy értelmezték, hogy egy új korszak kezdetét adja hírül, amelynek során bekövetkezik majd a világ átalakulása. Szerintük eddig összesen 8 világkorszak telt már el, s ezek mindegyikére más-más életmód és erkölcsi rend volt jellemző. Az egyes világkorszakok időtartamát az istenség állapította meg előre, éspedig a Nagy- vagy Világév szakaszai szerint jelölve ki az egyes korszakok határait.⁴⁴ Amikor egy-egy periódus véget szokott érni, a következő eljövételére égi és földi csodajelek figyelmeztetnek, s a különböző korszakokban eltérő az emberek erkölcsé, s a hozzájuk tartozó nemzedékekkel az istenek eltérő módon törődnek: hol jobban, hol kevésbé (7).

Az ismertetett hely⁴⁵ valamint a néhány évvel korábbra helyezett híres Vegoia nympa-féle jóslat⁴⁶ és a Cicero és mások által a 60-as évekre vonatkozóan ismertetett *prodigium*-ok⁴⁷ közti hasonlóság, illetve a körülmények és az értelmezések egyezése — azt hiszem — mindenki számára teljesen nyilvánvaló, ami arra a feltevésre késztet bennünket, még ha erre vonatkozólag nem rendelkezünk is a *Sulla-életrajz*éhoz hasonló egyértelmű információval, hogy a kortársak lehetségesnek tartották: Cicero consuli éve ugyancsak fordulópont lesz Róma életében, s ezt a feltételezést bizonyos számítások ugyancsak megerősíthették, hiszen már csak a neopythagoreizmus erőteljes egykorú szerepe miatt is figyelemmel kell lennünk efféle kalkulációkra, miként a későbbi *De re publica*-ban, különösen a *Somnium Scipionis*-ban félreértelmentlenül találkozunk velük.⁴⁸ Ennek alátámasztására álljanak itt a következő tények, s a hozzájuk kapcsolható különféle értelmezések, amelyek mind 63 különleges jelentőségét, esetlegesen *fatalis annus*-ként történő értelmezését sugallják. Egyfelől tudjuk, hogy Caesar korában működött egy bizonyos *chronographos*, a rhodosi Kastór, aki egy olyan krónikát írt, amely a varrói kronológia 693. évéig adta elő Róma történetét, azaz Kr. e. 61-ig. Ugyanez a szerző az első római consulokkal Kr. e. 520/519-ben számolt, miközben a királyság egész időtartamát 244 évben állapította meg, ami azt jelenti, hogy Róma városának első évét Kr. e. 764/763-ra tette. Később őt követte az *excerpta barbari* szerzője.⁴⁹ Ebből egyértelműen következik, hogy Cicero időszakában forgalomban volt egy olyan *era* is, amely alapján Róma 700 éves *iubilaeum*-a épp Cicero consuli évére esett volna, ami megfelelő alkalmat kínált

⁴⁴ E problémával kapcsolatban l. *Van Der Waerden*: Das große Jahr u. die ewige Wiederkehr, *Herm.*, 80 (1952) 129—155. Ahogy a Világévre nem volt egyöntetű antik felfogás, ugyanez érvényes mind a *saeculum*-ok számára, mind pedig időtartamára, amennyiben a Vergilius-magyarázók is számoltak akár 10, akár 5, akár 4 *saeculum*-mal, s időtartamuk lehetett 100, 110 vagy éppen 30, sőt még 1000 esztendő is stb.

⁴⁵ *A. S. Pease*: i. m., 110 regisztrálja ezen *annus fatalis portentum*-aira vonatkozó további jelzéseket is.

⁴⁶ *Grom. Vet.*, I, pp. 348 skk., vö. *W. V. Harris*: Rome in Etruria and Umbria, Oxford, 1971, p. 34/2.n.

⁴⁷ L. még *A. S. Pease*: *CIPH*, 14 (1919) 175—177.

⁴⁸ Ez az eszme persze a neoplatonizmustól sem idegen, amely ugyancsak nagy hatással volt Ciceróra, vö. pl. *L. M. Napolitano Valdītara*: Le idee, i numeri, l'ordine. La dottrina, dalla *mathesis universalis* dell'Accademia antica al neoplatonismo, l. főképp: 537 skk.

⁴⁹ *L. Holzapfel*: i. m., 248—249.

mind az „új Romulus” szerepének eljátszására, mind az év *fatalis* jellegűként való bemutatására, hiszen az élettartam meghatározásában szerepelt az a 7-es szám, amelyet az életkorok tisztázásában mind a neopythagoreus, mind az egyéb orvosi számítások oly fontosnak tartottak. Holzapfelnek valószínűleg igaza van abban, hogy a nevezett görög szerző hibásan összekevert különféle kalkulációkat,⁵⁰ ám szempon-tunkból nem ez a lényeges, hanem annak kimutatása, hogy a Kr. e. 1. sz.-ban volt Rómában egy olyan időszámítási rendszer, amelynek alapján Cicero consuli évét úgy lehetett feltüntetni, mint a *populus Romanus* hétszázadik esztendejét, amelynek keretében nagy változások várhatók, köztük a *fortunata Roma* igazi megszületése, ahogy azt *De consulatu suo* költeményében Cicero később félreérthetetlenül meg is fogalmazta.

A szónok-politikus propagandáját azonban egy másik számítás is támogatta, s Cicero ezt sem utasíthatta el, mint a másikat kizáró metódust, hiszen láthattuk: a *De re publica*-ban ugyancsak eljátszott a különféle kronológiák egymás mellé helyezésével. Az a másik *ager*, amely Cicerónak úgyszintén kapóra jöhetett, a Cincius Alimentus-féle volt, melyet — mint a *De re publica*-ban tapasztalhattuk — a 63-as consul feltétlenül ismert. Nos, ha ebből a kronológiából indulunk ki, amely a Város alapítását Kr. e. 729-re tette, s ugyanakkor azt is figyelembe vesszük, mekkora jelentőséget tulajdonítottak az antikok az olyan misztikus számoknak, mint 666 vagy annak fele, azaz 333 — ahogy azt P. Maury és N. Horsfall⁵¹ is kimutatta —, akkor az is kiderül, hogy egyfelől Kr. e. 63 volt a Város alapítását követő 666. esztendő, vagyis — egy bizonyos egykorú felfogásnak megfelelően — ez az esztendő valóban *fatalis*-nak minősülő év volt, másfelől ugyancsak 63 volt a Veii bevételét, Kr. e. 396-ot követő ugyancsak sorsfordítónak számító 333. év is, miként az etruszk város elfoglalása is döntő fordulatnak számított a rómaiak szemében városuk történetében. Sőt tegyük hozzá: 63 még egy másik összefüggésben is korszakos évforduló volt a *res publica libera* számára. Épp 300 évvel korábban vezették be azt az új szisztémát, amelynek elvét a hagyomány 367-ben tekintette elfogadottnak, de a valóságban csak öt évvel később vezették be, hogy ti. legalább az év egyik consulának plebeius-nak kellett lennie. Cicero tehát joggal tekinthette úgy consuli évét, mint a patricius-plebeius római állam 300 éves *iubilaeum*-át.

Idáig eljutva nem kerülhetjük meg annak a kérdésnek a fölvetését, hogy mennyire hitt Cicero maga mindezekben a számításokban és elképzelésekben, ill. hogy számára nem volt-e mindez csupán egyszerűen propagandafogás. Az mindenesetre tény, hogy az adott periódusban teljesen megszokottak voltak az ilyen számítások, amelyeket a korszak olyan kiemelkedő személyisége is végzett, ill. készített és alkalmazott, mint pl. M. Terentius Varro. Róla pl. tudjuk, hogy saját kronológiájának jegyében megcsináltatta Romulus fogantatásának és születésének horoszkópját

⁵⁰ i. m., 246—247.

⁵¹ P. Maury: *Lettre d'Humanité*, 3 (1944) 71 skk. és N. Horsfall: *Virgil's Roman Chronography: A Reconsideration*, *CIQ.* 24 (1974) 11—115.

barátjával a Firmumból való L. Tarutiusszal,⁵² mert — miként Plutarchos fogalmaz a *Romulus-életrajz*-ban — ahogy az ember születésének időpontjából megállapítható, milyen is lesz az élete, ugyanúgy tisztázható életének ismeretében világra jöttének pillanata is. Ennek megfelelően Tarutius számba vette mit is tett Romulus, egybevetette azt életkorával — Solinustól tudjuk, hogy Tarutius 18 évesnek tartotta Romulust a városalapítás pillanatában (1,18) —, halálának körülményeivel, s teljes határozottsággal állította, hogy Romulus a 2. *Olympias* 1. évében, az egyiptomiak *Choiak*-nak nevezett hónapjának 23. napján fogant a harmadik órában anyja méhében (ami Kr. e. 771. január 3-nak felel meg),⁵³ amikor teljes napfogyatkozás volt (valójában csak részleges, mint P. Brind'amour megjegyzi,⁵⁴ hozzátéve, hogy ezt Rómában nem is lehetett észlelni), és *Thot* hónap 21. napján jött világra napkeltekor,⁵⁵ Rómát pedig a *Pharmuthi* hónap kilencedik napján⁵⁶ alapította, a második és a harmadik óra között (12). Maga Plutarchos mindezt ugyan meszeszerűnek (*to mythódes*) mondja, de hozzátézi, vannak azért, akik örömeiket lelik ezekben az újszerű és szokatlan dolgokban, és elhiszik, hogy egy város vagy egy ember sorsát a csillagok állása születésük pillanatában előre megszabja. Ezen gondolat jegyében, ha ismét felelevenítjük emlékezetünkben mindazt, amit Cicero mondott a consulságát övező *prodiugium*-okról, akkor joggal tétélezhetjük fel, hogy valóban úgy gondolta: sikerül kortársai számára nyilvánvalóvá tenni saját tevékenysége időpontjának *fatalis* voltát, miként az égi jelenségek őt magát is párhuzamba állítják majd az első városalapítóval, Romulusszal, akinek újabb inkarnációjaként jelenhetik majd meg (az egész problémához l. még: Lyd., de mens., 1,14). A fentebb jelzett értelmezések persze jól jelzik, hogy valójában mennyi zűrzavar volt az efféle kalkulációk körül, ám az emberek mégis nagy jelentőséget tulajdonítottak nekik, amit mutat, hogy Augustus horoszkópja sem volt számukra közömbös.⁵⁷

⁵² Tarutiusról, működéséről és főleg: felfogásáról értékes fejezet található P. Brind'amour munkájában, *Recherches chronologiques*, Ottawa, 1983, 240 skk. „Tarutius et l'horoscope de Rome” címmel. A szerző maga is sajnálkozva jegyzi meg, hogy Tarutius működése érdemtelenül milyen sovány méltatásban részesült eddig, hiszen mindössze a következő írásokat tudja a maga idejéig regisztrálni: Münzer—Kroll: RE, s.v. „Tarutius”; O. Leuze: i. m., 227 sk.; P. Boyancé: Études sur le Songe de Scipion, Limoges, 1936, 168—171; F. K. Ginzel: Handbuch der mathematischen u. technischen Chronologie, II, Leipzig, 1911, 194 sk.; L. Holzappel: i. m., 241 sk.; Th. Mommsen: i. m., 146—147.

⁵³ L. Holzappel: i. m., 241; P. Brind'amour szerint pedig a juliánus naptár jún. 24-gyel lenne azonos, ami a nyári napforduló.

⁵⁴ i. m., 243.

⁵⁵ Ez a juliánus naptárban 771. márc. 24-nek felel meg P. Brind'amour szerint, ami a tavaszi napéjegyenlőség ideje.

⁵⁶ Ez Kr. e. 752. április 21 Holzappel szerint, amikor Manilius alapján a Nap a Mérleg csillagképben volt, miközben P. Brind'amour Kr.e, 754 októberére következtet, i. m., 246.

⁵⁷ Vö. P. Brind'amour, i. m., 62 skk. A fentebbiekkel kapcsolatban feltételezett egyiptomi hatás Kr. e. 63 tájékán is nagy valószínűséggel fennáll, amikor több más eseménnyel együtt a *rogatio Servilia* is ráirányíthatta a figyelmet, köztük Cicero figyelmét is, Egyiptomra — vö. L. Havas: Rome and Egypt in the 60s B.C., *Studia Aegyptiaca*, 3 (1977) 39—56 —, ahonnan némelyek szerint magának a száztizéves *saeculum*-nak a koncepciója is eredt, l. erről főképp P. Brind'amour: L'origine des Jeux Séculaires, ANRW, II 16,2, 1978, 1334 skk., ill. kéziratban: Várady J.: Az ókori Egyiptom naptári és csillagászati rendszerének

Igaz, később a *De divinatione*-ban Cicero az alábbi megjegyzést fűzte hozzá L. Tarutius általa ott ismertetett megállapításaihoz, amelyek lényegében megegyeznek a Plutarchostól előadottakkal (2,47,98): *O vim maxumam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre ex qua adfectione caeli primum spiritum duxerit; num hoc in latere aut in caemento ex quibus urbs effecta est potuit valere? Sed quid plura? Cotidie refelluntur.* (ibid., 99) Ebben a racionális kételkedés hangja szólal meg, ami azonban a későbbi sztóikus filozófus hangja, s egészen biztos, hogy a gyakorlati politikus nem mindig ennek jegyében járt el, hanem az államvallást, vagy amit akként el lehetett fogadtatni, megpróbálta konkrét politikai törekvései megvalósításához felhasználni, ahogy ezt mind Kr. e. 63-ban, mind pedig az 50-es évek második felében, a *De re publica* megírása alkalmával tette.⁵⁸ Főleg az utóbbi esetben azonban elképzelései közletről sem mentek igazán teljesezésbe, mert a Caesar és Pompeius közötti polgárháborús időszak és Caesar *dictatura*-ja keresztül látszottak húzni Cicero számításait. Ám épp a *dictator* 44. március 15-én végrehajtott meggyilkolása újabb reményt kínált a *De re publica* egykori írójának az eszményi római állam végre valahára végbevihető megvalósítására, s talán ezért is fogott bele a *De officiis* elkészítésébe, hiszen ennek az alkotásnak a célja lényegében az eszményi római polgár alakjának körvonalazása volt. Ünnepi alkalmat sem csupán Caesar halála kínált, mert Róma fennállásának 700. évfordulója ekkor folyamatosan benne volt a történeti várakozásokban. Egyfelől, Soltau értelmezése szerint Róma Kr. e. 45-ben töltötte volna be fennállásának hetedik századát a Cato-féle kronológia alapján; másfelől 44. júliusában azon ünnepi játékok idején, amelyeket Octavianus rendezett Caesar istenné avatásának tiszteletére, megjelent egy üstökös, amely azután hét napon keresztül ragyogott az égen, s úgy tartották róla, hogy az

---

rövid összefoglalása, 28–29, aki utal megjelenendő könyvére is; ugyanő szóban is felhívta a figyelmet arra, hogy Kr. e. 63 *annus fatalis* voltára az egyiptomi csillagászat eredményei alapján is következtetni lehet. Kár, hogy az általunk elsőrendűen vizsgált időszak már nem tartozik *A. Lampela* könyvének igazi vizsgálati tárgykörébe, vö. *Rome and the Ptolemies of Egypt. The Development of their Political Relations 273–80 B. C.*, Helsinki, 1998. A későbbi római-egyiptomi összefüggésekről friss tájékoztatást és összefoglalást ad: *G. Hölbl: Altägypten im Römischen Reich. Der römische Pharao u. seine Tempel, I. Römische Politik u. altägyptische Ideologie von Augustus bis Diocletian, Tempelbau in Oberägypten, Mainz am Rhein, 1999.*

⁵⁸ Ehhez a problémakörhöz l. *R. J. Goar: Cicero and the State Religion*, Amsterdam, 1972, 99, aki még Philippon idevágó fejtegetéseire utal, vö. *RE*, 13A, 1939, col. 1157. L. még *U. Heibges: Cicero. A Hypocrite in Religion?*, *AJPh*, 90 (1969); vö. *A. Momigliano: The Theological Efforts of the Roman Upper Classes in the First Century B. C.*, *CIPh*, 79 (1984) 209. Eltérő felfogást képvisel *S. W. Rasmussen: Cicero's Stand on Prodigies: A Non-existent Dilemma*, 9–24, l. már feljebb. E tanulmány utal a rómaiak *prodigium*-okkal kapcsolatos jellegzetes felfogására, amellyel kapcsolatban részletes irodalmat is idéz, vö. p. 21/ 11. jz., l. pl. újabban *B. MacBain: Prodigy and Expiation. A Study in Religion and Politics in Republican Rome*, Bruxelles, 1982. *Rasmussen* szerint Cicero számára a görög filozófia szellemi gyakorlat és műveltségi anyag volt, miközben a hivatalos római vallás történeti, társadalmi és politikai valóság volt, amelynek a *res publica* jólétét kellett megőriznie, l. p. 20. A cicerói *de divinatione* éppen egy filozófiai tanulmányokban eltöltött periódus után született, ibid., p. 23/ 29. jz. További jó szakirodalmi tájékoztató található még ibid., p. 21/ 41. jz.-ben. — Megítélésem szerint Cicero sok tekintetben hasonló álláspontot képviselt, mint amit Varro *religio civilis* koncepciója foglal magában, l. erről *Th. Baier: i. m.*

égiak közé befogadott Caesar lelke (Suet., Iul. Caes., 88). Erről a *sidus Iulium*-ról (*Caesaris astrum* — Verg., ecl., 9, 47).⁵⁹ Volcatius *haruspex* kijelentette a népgyűlésen, hogy a csillag a kilencedik *saeculum* végét, ill. a tizedik beköszöntét jelzi, amelyről — mint tudjuk — azt tartották, hogy a *nomen Etruscum* szempontjából az utolsó lesz, ami még inkább elgondolkodásra késztetett sok rómaint afelől, mi is lesz a hét-száz éves és az utóbbi században oly sok válságot megélt *populus Romanus* sorsa. Cicero a jövő zálogát a harmonikusan kiegyensúlyozott államban látja, egy olyan az *aequitas*-ra és a *honestas*-ra, valamint a *humanitas*-ra épülő államban, mint amilyen az ő consulsága alatt valósult meg, amikor mindenki sérelme nélkül sikerült pl. rendezni az adósságokat, minden becsületes érdeket érvényre juttatva, úgy ahogy azt az igazi *utilitas* elve megköveteli.⁶⁰ Ebből a szempontból a volt 63-as consul példadobbnak tartja a maga kormányzását, mint magáét Romulusét, akiben némiképp Caesarnak, a *dictator*-nak az előképét sejteti, azét a Caesarét, aki egyébként pl. Kr. e. 46-ban felújította a „két városalapító”-nak, azaz Romulusnak és Camillusnak a *triumphus*-sal kapcsolatban bizonyos, feltételezett szokását, ők ugyanis állítólag fehér lovak vontatta diadalszekeket használtak.⁶¹ A *conditor urbis*-szal kapcsolatban ugyanis a következő eszmefuttatást teszi. Romulus lelkét szerinte egyfajta látszaterdek hajszolta, neki ugyanis az látszott a hasznosabbnak, hogy egyedül és ne egy másik személlyel együtt uralkodjék, s ezért megölte fivérét. Figyelmen kívül hagyta tehát mind a *pietas*-t, mind a *humanitas*-t, csak amiatt, hogy elérje azt, ami hasznosnak tűnt fel, de nem volt az. Mindazonáltal a városfalat hozta fel ürügyül, a tisztességnek a látszatát, nem pedig azt, ami valóban helyes vagy pedig kellőképp kielégítő. Vétkezett tehát, mondaná Cicero anélkül, hogy ezzel meg akarná sérteni akár Quirinust, akár Romulust (de off., 3,10,41). Mi ez, ha nem a 63-ban megszületett *fortunata Roma* ismételt felmagasztalása, az eredeti *urbs condita* fölé helyezése?

⁵⁹ L. ehhez újabban: J. T. Ramsey—A. Lewis Licht: The Comet of 44 B. C. and Caesar's Funeral Games, Atlanta, 1997, idézi J. T. Ramsey: i. m., 205.

⁶⁰ Az ezzel kapcsolatos igen tendenciózus beállításhoz l. újabban: A. Giovannini: Catilina et le problème des dettes, in: Leaders and Masses in the Roman World, Studies in Honor of Zvi Yavetz, ed. by I. Malkin—Z. W. Rubinsohn, Leiden—N. Y.—Köln, 1995, 27 skk. L. még: P. Wallot: Cicero on Private Property: Theory and Practice, GaR, 22 (1975) 120—128.

⁶¹ L. erről P. M. Martin: i. m., 371 — az idevágó auctoritásokkal. — A Caesar-Romulus párhuzamhoz tartozik, hogy Kr. e. 45. évben azt tervezték: a *Parilia*-n a játékokat megelőző istenek-felvonulásán Caesar szobrát Romulus-Quirinus társaságában fogják vinni; egy másik szobrát pedig Romulus-Quirinus templomában helyezték el, vö. Cass. Dio, 43,45,2; Cic., Att., 13,28,3; Cass. Dio, 43,4,3 — mind ehhez l. S. Weinstock: Divus Iulius, Oxford, 1971, 175; Th. Baier: i. m., 356; ill. W. Burkert: Caesar und Romulus-Quirinus, Hist., 11 (1962) 356—376; E. Rawson: Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and their Roman Equals, JRS, 64 (1975) 148—159 = *Eadem*: Collected Papers, ed. by F. Millar, Oxford, 1991, 169—188, különösen: 170. Th. Baier: i. m., 356—357 kiemeli, hogy Caesar még más módon is igyekezett kiemelni kapcsolatát Róma *ktisis*-ével, vö. *toga triumphalis*, ill. *mullei* — Cass. Dio, 43,43,1—2. R. Étienne szerint Caesar ahhoz, hogy egy új rendet, az abszolút monarchiát megteremtse, úgy tüntetve fel magát mint „mindenki atyját”, nemcsak állítólagos isteni eredetét használta fel, hanem a római királysággal való legendás kapcsolatait is, vö. *Marcii Reges*, Jules César, Paris, 1997. Caesar „korfordító” szerepének hangsúlyozására kitűnő lehetőséget kínált a „Julianus naptár” bevezetése is, vö. M. Biastoch: Der Julianische Kalender, AU, 43 (2000).

Vagyis Cicero itt még nyíltabban vallja saját kormányzásának megjobbító jellegét mint egy új korszak zálogát, miközben az a lehetőség is felmerült, hogy Caesar tulajdonképpen egy új Catilina,⁶² vagyis egy újabb remusi áldozat,⁶³ s ettől az előbb említett „új, egy jobb Romulus” feladattól⁶⁴ már nincs is túl messze annak az Octavianus-Augustusnak a programja, aki magát már egy olyan Romulusnak szerette volna feltüntetni, aki békében, *concordia*-ban tud élni testvérével, Remusszal.⁶⁵ Tudjuk, hogy Octavianus egy ideig kacérkodott is a Romulus név felvételével,⁶⁶ ám éppen e név nemkívánatos asszociációi miatt az ötletet elvetve inkább az Augustus névforma mellett döntött, amely minden hátrányos mellézköngye nélkül utalt az új város- és birodalomalapító, illetve — gyarapító szent jellegére, ahogy azt már Florus találóan megfogalmazta: *Tractatum etiam in senatu, an, quia condidisset imperium, Romulus vocaretur; sed sanctius et reverentius visum est nomen Augusti, ut scilicet iam tum, dum colit terras, ipso nomine et titulo consecraretur* (2,34/4,12/, 66). Ebben az elnevezésben egyébként szerencsésen benne foglaltatott a hatalomnak az a kettős

⁶² Vö. Lucan., b.c., 2, 541 skk. — Ez az értelmezési lehetőség valójában Sallustius *bellum Catilinae*-jében is benne van, amely egyfelől a római történelem legteljesebb dekadenciájának értékeli a Catilina-összeesküvést, amelynek Caesar vállalja el burkolt védelmét; másrészt az állam számára hasznosnak minősíti Cicero tevékenységét, s mindezt szorosan összekapcsolni látszik az idősebb Cato organikus államfelfogásával, mintegy egy *saeculum*-mal azután, hogy Cato Róma 600. évfordulójához kapcsolta a maga *origines*-ét. Ennek megfelelően egyetértek D. S. Levene-nel, hogy „Cato the Censor is thus not imitated casually by Sallust”, Sallust’s *Catiline* and Cato the Censor, *CIQ*, 50, 2000, 170—191. E tanulmány számba veszi mind a Sallustius és Cato közti párhuzamos helyeket, mind azt tisztázza, hogy a sallustiusi mű centrális jelentőségű helyei mutatnak catói reminiscenciákat. A sallustiusi munka „korfordulós” jellegét emelte ki: H. Ströhlein: „Zeitwende” in Sallusts „Catilina”, *AU*, 43, 2000, 45 skk. A szerzőnő szerint a mű alaptárgya a „Zeitwende”, amely az erkölcsi szempontból történő államfejlődési képbe van beágyazva, ahol az erkölcsök, a *bonae artes* a világalomhoz vezetnek, majd az *otium* (külpolitikai) és a *divitiae* (belpolitikai) a *res publica* elkorcsosodását okozta. L. ehhez már régebben: W. Morlang: Römische Wertbegriffe im Lateinunterricht. Das Problem des „Sittenverfalls” in Sallusts „Catilinae coniuratio”, *AU*, 3 (1970) 85 skk.

⁶³ Vö. K. Raaflaub: *Dignitatis contentio*. Studien zur Motivation u. politischen Taktik im Bürgerkrieg zwischen Caesar u. Pompeius, München, 1974, 194.

⁶⁴ Caesar örökösétől persze a bosszúálló városalapító alakja sem volt mindig teljesen idegen, amit az is alátámaszt, hogy a *Mars Ultor* templomban ugyancsak helyet kapott Romulus szobra, amely ugyanúgy idézte Caesar személyét, akárcsak Aeneasé, s itt nem csupán az augustusi párhuzamra kell utalni, vö. M. Beard—J. North—S. Price: i. m., 200 — további irodalommal. A caesari szellemiség vizsgálatához l. újabban: P. Baehr: *Caesar and the Fading of the Roman World. A Study in Republicanism and Caesarism*, New Brunswick—London, 1998.

⁶⁵ L. erről főként Iuppiter jóslatát — Aen., 1,292: *Remo cum fratre Quirinus*, ami persze úgy is felfogható, hogy ebben a vonatkozásban Romulus elveszti azon ősi jellemző vonását, hogy Remus feláldozásával teszi erőssé a városfalat. — Újabban C. J. Bannon vizsgálta azt a kérdést, hogy miután Romulus és Remus alakja túl szoros összefüggésbe került a polgárháború eszméjével, ezért pl. Augustus alatt Castor és Pollux személye nyert új jelentőséget, vö. *The Brothers of Romulus. Fraternal Pietas in Roman Law, Literature, and Society*, Princeton, 1997.

⁶⁶ L. ehhez: K. Scott: *The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus*, *TAPhA*, 56 (1925) 82—105; Octavianus-Augustusnak a caesari hagyományhoz való kapcsolódásáról l. Th. Baier: i. m., 358. Arról, hogy egy idő után Róma istenné vált alapítója, Romulus, már nem volt többé modell, l. a közelmúltban R. A. Gurval könyvét: *Actium and Augustus*, Ann Arbor, 1995, 261 skk., aki előzőleg behatóan foglalkozik azzal, miként azonosítja Propertius Augustust Romusszal.

politikai és vallási aspektusa, amelyet már ugyancsak Cicero állított be ideálként, miként arra a közelmúltban G. Zecchini mutatott rá egyik jeles dolgozatában.⁶⁷

2. Emlékezetem szerint egy évvel ezelőtt nagyjából ezen a ponton zárta az Ókortudományi Társaság közgyűlésén Szilágyi János György azt a tanulságos előadását, amelyben a római városalapítási mítosz újra és újra történő aktuálpolitikai átértelmezéseit vizsgálta. Most talán nekünk sikerült néhány további észrevétellel gyarapítani ezt a vizsgálatot, bár még van néhány körülmény, amire vagy magam szeretném felhívni a figyelmet, vagy legalábbis az eddigieknél nagyobb nyomatékot adnék néhány eddig is ismert ténynek. Megítélésem szerint a cicerói *de officiis* általunk feltárni vélt háttéréhez, sőt az egész 63-as év propagandisztikus bemutatásához kiválóan hozzákapcsolható a vergiliusi 4. *ecloga* is, amelyet mindössze négy év választ el Cicero kötelességekről szóló alkotásától, s amelyben a költő Kr. e. 40-ben azzal számol: *magnus ab integro saeculorum nascitur ordo* (ecl. 4,5), s mindez egy olyan gyűjteménybe illeszkedik be, amely ugyanúgy számot vet a *sidus Iulium* jelezte új világkorszakkal (l. fentebb), akárcsak azzal az *ille... iuvenis*-szel, *bis senos cui nostra dies altaria fumant* (1,42—43), amely szavak egyértelműleg a magánjellegű kultusszal övezett Octavianusra utalnak. Szó van továbbá — mint köztudott — egy újszülött *puer*-ről is, akivel együtt gyarapodik majd az új *aurea aetas* (4, 18 skk.), s akire majd istennő nászágya vár. Mindez szintén felidéz egy Kr. e. 63-as párhuzamot. Suetonius mondja el, hogy Cicero consuli évében Rómában nyilvános helyen csodajelelt láttak, mely azt jövendölte, hogy a római népnek újból uralkodója születik majd. Később, amikor Octavianus világra jött (ti. szeptember 23-án), épp a Catilina-összeesküvésről tárgyalt a senatus a *curia*-ban, s az esemény miatt apja csak késve érkezett meg az ülésre. A Catilina-ellenességéről ismert P. Nigidius Figulus ekkor megkérdezte a catilinariusok ellen ugyancsak határozottan fellépő Octaviust, hogy miért késett el, s amikor megtudta gyermeke születésének pontos időpontját, úgy értelmezte a dolgot, hogy megszületett a földkerekség eljövendő ura (94,3—5). Mindez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy 63-ban az év *fatalis annus* jellegét Cicero és társai azzal is igyekeztek aláhúzni, hogy azt állították: táboruk egyik jelentős alakjának családi gyarapodása egy új korszak jele. Lehet, hogy ez a gyermek valóban a későbbi Octavianus-Augustus volt, lehet, hogy nem. Az azonban biztos, hogy amikor *Asia provincia*-ban Kr. e. 9-ben új naptárat vezettek be, azt 63-tól, Augustus születésétől vezették be,⁶⁸ és az is tény, hogy Octavianus-Augustus sok mindent megpróbált később hasznosítani az egykori cicerói propagandából, nem utolsósorban tőle véve át személyének „új Romulus”-ként való beállítását, s ebben a törekvésében a kor jelentős alkotói is társaknak bizonyultak, különösképpen Vergilius. Neki, mint láttuk, már Kr. e. 40-ben felötlött az új korszak — új alapítás összefüggésének lehetősége, amit

⁶⁷ G. Zecchini: Il cognomen „Augustus”, ACD, 32 (1996) 129—135, főleg: 131. L. még *Idem*: Il pensiero politico Romano, Roma, 1997, 69 skk., hivatkozással: p. 81.

⁶⁸ U. Laffi: Le iscrizioni relative all'introduzione nel 9 a.C. del nuovo calendario della provincia d'Asia, SCO, 16, 1967, 5—98, vö. Suet., Aug., 100,3.

nem csupán a már jelzett *saeculum*-eszme támasztott számára alá, hanem feltehetőleg az a számítás is, amely az idősebb Catóra visszavezethetőleg épp Kr. e. 40/39-re tette Róma alapításának 700. évfordulóját.⁶⁹ S ehhez még valamit hozzá kell tennünk. Az *Aeneis*-ből kiderül, hogy Vergilius külön kronológiát is használt,⁷⁰ amely eltért mind Catóétól, mind Cincius Alimentusétól, mind a Varro—Atticus-félettől, amennyiben ő feltehetőleg Kr. e. 843-ra tette Róma alapításának idejét, s eszerint a Kr. e. 40-es évek vége valójában a *populus Romanus* 8. *iubilaeum*-a lett volna, amelynek megünneplésére az első alkalmat a 40-ben megkötött brundisiumi béke látszott szolgáltatni a mutinai és a perusiai háborút valamint a közéjük eső, Brutusszal és Cassiusszal folytatott polgárháborút követően. Az események azonban úgy hozták magukkal, hogy erre az ünneplésre nem kerülhetett sor előbb a Sex. Pompeiusszal, majd az Antoniusszal vívott küzdelmek miatt, s a nyugalom időszak a igazából csak Actium után köszöntött be, amikor helyre látszott állni a béke, s a számítások ugyancsak lehetőséget kínáltak volna a *iubilaeum*-i év megtartására. Erre főként a Cincius Alimentus-féle *aera* szolgáltatott volna kronológiai alapot, minthogy ez Kr. e. 729-re tette Róma alapítását,⁷¹ s így Kr. e. 29-ben meg lehetett volna tartani a *populus Romanus* immár hivatalos hét évszázados *iubilaeum*-át, amelynek gondolata ugyancsak megtermékenyítőleg hatott Vergiliusra, miként arra a *Georgica*-ból következtethetünk. Igaz, e tanító költemény keletkezését a hagyomány Kr. e. 37—30 közé helyezi, tehát a tervezett *iubilaeum* előtti idősakra, mégis kétségtelen, hogy a mű néhány nagyon is fontos eleme feltétlenül későbbi, s éppenséggel a kérdéses időszakra datálható. Ide tartozik a munka egyik legvitatottabb részlete, a III. ének kezdete, ahol egyesek szerint a költő megelőlegezi az *Aeneis*-t, mintegy fölvázolva annak tervét, amennyiben előadja, hogy a Mincius folyó partján Octavianus Caesarnak templomot emel majd, s ennek felavatását nagyszerű játékok fogják kísérni. Ez a szent építmény Quirinusként mutatja be a népeket legyőző Octavianust, a Iuppitertől eredő tróiai Assaracus sarját, alvilági büntetésre ítélve azt az *Invidia infelix*-et, amely mögött már régóta Antonius alakját vélik egyes kutatók felismerni (3, 12 skk.).

P. Grimal⁷² már régebben kimutatta, hogy az octavianusi hőstetteket bemutató „templomdíszítő” jelenetek későbbiek, mint a költeménynek túlnyomó része, Vergilius ezt az egységet tehát utólag komponálta bele a *Georgica*-ba, már annak ismeretében, hogy tudta, a Keletről 29 nyarán hazatérő Octavianus Caesar kettős *ovatio*-val egybekötött hármassal *triumphust* tartott, köztük azokért a győzelmekért,

⁶⁹ L. fentebb, ill. vö. *W. Tarn*: (1932) 39, aki arra utal, hogy a Kr. e. 149-es *ludi saeculares*-ből 110 éves periódussal számolva az újabb játékokra valójában Kr. e. 39 adódnék.

⁷⁰ A kérdéstről át- és összefoglaló tájékoztatást ad: *G. D'Anna*: s.v. *Cronologia storica*, EV, I, Roma, 1984, 941 skk., ahol a kérdés régebbi irodalma is ugyanúgy megtalálható, akárcsak a legfontosabb vergiliusi helyek vizsgálata. A szerző voltaképpen három eltérő kronológiával számol a költőnél, l. *ibid.*, 942, de a hangsúlyt Cassius Hemina hatására helyezi.

⁷¹ Vö. *L. Holzapfel*, i. m., 234; *E. S. Gruen*, i. m., 33.

⁷² *P. Grimal*, *Invidia infelix* et la „conversion” de Virgile, in: *Idem*, *La littérature et l'histoire*, CEFR 93, Rome—Paris, 1986, II, 843—854.

amelyeket az Égei tenger két partján aratott, egyfelől a dalmatai partokon, másfelől Alexandriában. Ezzel a költő és nyilván más kortársak szemében is Octavianus valóban úgy mutatkozhatott meg, mint egy új Quirinus, azaz Romulus, aki azért, hogy leszámolt Antoniuszal, meghozta a maga remusi áldozatát, s ilyen módon képes a Város és a birodalom újjáformálására, és pedig egy olyan *fatalis annus* során, amikor a *populus Romanus* éppen fennállása 700. évfordulójánál tartott, legalábbis a Cincius Alimentus-féle *aera* alapján, amelyre szinte az összes utalás nem véletlenül maradt ránk a Vergilius-kommentárookban, ill. az octavianusi—augustuszi periódusból származó forrásokban, pl. Dionysios Halikarnasseusnál (vö. HRR, I2, CI, 40). Értelmezésünk megalapozottságát a következő ténnyel lehet alátámasztani. Az ismertett vergiliusi alkotás kiemelt, központi helyén, a szimmetriatengelyben, a mű felénél, vagyis mintegy a II. és a III. éneknek a határmezsgyéjén helyezkedik el az az *invocatio*, amely a Múzsákon kívül egyfelől az Octavianust Actiumnál diadalra segítő Apollónt hívja segítségül, egészen pontosan Apollón Nomiost, a pásztorok istenét, másfelől pedig Pales istennőt. Ez utóbbi jelenlétét a III. könyv élén már az ókori magyarázók egy része azzal hozta összefüggésbe, hogy az adott *liber* a későbbiekben a „nagyállattartással” foglalkozik, ám éppen a folytatás szükségessé teszi Pales egy másik aspektusának nyilvántartását is. Mint láttuk: Vergilius fogadalmi temploma Octavianus Caesart mint új Quirinust, azaz Romulust jeleníti meg, tehát mint Róma újraalapításának végrehajtóját, márpedig — mint köztudott — Róma alapításának napja épp április 21-re esett, a *Parilia* ünnepére. Palesnek tehát úgy is helye van a III. ének első helyen invokált isteneként, mint a város megalapítását oltalmazó istenségnek. Az újabb kutatások különösképpen alá is húzták azt a körülményt, hogy Pales eredetileg valójában nem is egy állatvédő pásztoristen vagy istennő volt, hanem egy igazi városoltalmazó istenséggel állunk szemben, aki kezdetben az ősi Róma magjának, a *Germalus*-nak volt a védelmezője, s akinek neve is feltehetőleg a fa védőpálánk jelentésű *fala/pala* szóval áll összefüggésben. Nem lehet véletlen az sem, hogy magának a Palatiumnak a megjelölése is valószínűleg ugyanerre a szóra megy vissza, ahogy egy másik latin település, Falerii-é is, amelynek védelmezője viszont Fales volt, s ez a név nem más, mint a Pales elnevezés egy alakváltozata.⁷³ Mindez megerősít bennünket abban a feltételezésben, hogy a *Georgica* Kr. e. 29-es redakciója alkalmával a költő arra gondolt: alkotása a termékeny Itália magasztalásával⁷⁴, ha a *Saturnia tellus* földművesei ismét felismerik javaikat, — gondoljunk csak a talán Cicerót is idéző híres megfogalmazásra:

⁷³ L. minderről: A. Carandini: La nascita di Roma. Dèi, lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà, Torino, 1997, 355 — további irodalommal. Polemius Silvius Kr. u. 5. századi és egyetlen kéziratban fennmaradt kalendáriuma szerint: *natalis urbis Romae... Parilia dicta de partu Iliac* (p. 263). A már Varro által összekapcsolt *Pales* és *Parilia/Palilia* elnevezéseket többek közt Mommsen is a *pario* igével hozta összefüggésbe, l. CIL, I, 1², 1893, 315; Walde viszont a *pello* igéből eredeztet, 1910², 541, s az *opilio*-ra utal. L. még mindehhez: A. S. Pease: i. m., 518.

⁷⁴ Vö. R. Jenkyns: Virgil's Experience. Nature and History; Times, Names, and Places, Oxford, 1998.

*O fortunatos nimium, sua si bona norint,
agricolas!*

(2, 458—459)

kellőképpen kiemeli majd annak az *Octavianus Caesar*-nak az érdemét is, aki mint valami új Quirinus-Romulus, biztosította ennek a jólétnek politikai feltételeit, hiszen az ő révén erősödhetett meg a polgárháború kiirtásával újból annyira Róma, hogy

*... quibus (sc. agricolis) ipsa, procul discordibus armis,
fundit humo facilem victum iustissima telus*

(ibid., 459—460)

Mindez méltó megünneplése a 700. évfordulónak, amelyhez természetesen kapcsolódnak a templomszentelést kísérő *ludi* (3,17 skk.), amelyekkel Vergilius valószínűleg az ekkorra tervezett *ludi saeculares*-ra kívánt utalni, nem pedig a helyette Kr. e. 28-ban végül is *ludi Actiaci* néven megtartott rendezvényekre, amelyeknek az eredetileg tervezettek helyére kellett lépniük, mert Octavianus valamilyen okból kifolyólag mégis eltekintett a százados játékok akkori megtartásától.⁷⁵ Mindenesetre, miként egykor Cicero magát mint új Romulust az új Nagy Sándorként értelmezett Pompeius mellé állította, úgy próbálta meg Vergilius is magát az új Quirinus/Romulusnak tekintett Octavianus Caesar oldalára állítani mint az első római Hésiodost.

*Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas*

(3, 10-11)

Ez a vergiliusi póz, amely mintegy a költőt jeleníti meg a római *poiésis* Romulusaként, ugyancsak nem volt teljesen ismeretlen Itáliában, hiszen már Ennius is hirdetett magáról valami hasonlót, s az is kézenfekvő, hogy Vergilius ebben a vonatkozásban is tanult valamit attól a Cicerótól, aki magát a latin nyelvű filozófiai irodalom megteremtőjének vallotta, ahogy Sallustius pedig a római történetírás megalkotását vindikálta magának.

Mindenesetre a Kr. e. 29-re tervezett *ludi saeculares* elmaradtak. Minthogy a 20-as években az egykorú közvélemény úgy tartotta, hogy az immár Augustus címmel felruházott politikus nem tett le a régi korszakot lezáró és az új, békeidőszaknak szánt periódust elindító százados játékoknak a megrendezéséről, ezért az *Aeneis* írásához hozzáfogó Vergilius számára természetesnek mutatkozott, hogy új alkotásában se feledkezzék meg a *saeculum* gondolatáról. Mint tudjuk, Vergilius munkája

⁷⁵ Az újraalapítás témája jól összeegyeztethető egy másik, rokon központi témával a *Georgica*-ban: a megváltás témájával, amely utóbbihoz l. újabban: L. Morgan: *Patterns of Redemption in Virgil's „Georgics”*, Cambridge, 1999.

nagyjából már Kr. e. 23-ban készen állt, ahogy a VI. énekben olvasható Marcellus-elegium erről ugyanúgy vall, mint az e rész felolvasásához kapcsolódó életrajzi történet a nagyanya, Livia meghatódottságáról. Úgy tűnik fel, hogy ez az év amúgy is alkalmasnak ígérkezett arra, hogy ekkorra próbálják meg újfent tervezni a korábban elmaradt *ludi saeculares* megtartását.⁷⁶ 27-ben tisztázódott Caesar Octavianus helyzete. Véglegessé vált *imperium proconsulare*-ja, elnyerte az *Augustus nomen*-t és *titulus*-t, s megindította sikeres hispaniai és galliai expedícióit, amelyek 25-re ugyanúgy eredményesen befejeződtek, ahogy 24-ben sor került Aelius Gallus hadjáratára is *Arabia Felix*-ben. Közben 25-ben Marcellus eljegyezte Iuliát, úgyhogy az utódlás kérdése is megoldottnak látszott. 23-ban Augustus megkapta az *imperium maius et infinitum*-ot, elnyerte az életre szóló *tribunicia potestas*-t, ami voltaképpen egy új időszámítási rendszer bevezetését is lehetővé tette, jelezve egy új *era* kezdetét. Magától értetődőnek tűnt tehát, hogy Vergilius újból felelevenítse az augustusi újra-alapítás témáját, annál is inkább, mert Kr. e. 23 beleillett a *saeculum*-mal kapcsolatos kalkulációkba.⁷⁷ Mint már láttuk: az egyik változat szerint az utolsó *ludi saeculares* Kr. e. 126-ban voltak, s mivel Valerius Antias úgy észlelte, hogy az egyes játékok 103 évenként követik egymást,⁷⁸ ezért 23-ban nem lett volna semmi akadály a újabb ilyen jellegű rendezvények megtartásának, hiszen annak érvényessége mellett valóban lehetett volna érvelni. Az időpont összeegyeztethető lett volna a Vergilius által követett kronológiával is, amely szerint Rómát Karthágó előtt 30 évvel alapították volna,⁷⁹ és pedig azt követőleg, hogy Trója bukása után Aeneas 7 évet bolyongott, majd pedig 3 évet uralkodott, amit Ascanius 30 éves laviniumi, majd az albai királyok 300 éves helyi királysága követett volna,⁸⁰ ami összesen 340 évet tett ki, ahogy Servius is számolt. Ennek alapján — mint már jeleztük — Vergilius szerint Róma alapítási éve Kr. e. 843 lett volna, amelytől számítva Kr. e. 126-ig 6 103 éves és egy 100 éves periódus telt volna el, 23-ig pedig 7 103 éves és egy 100 éves, ami összhangban állt a *saeculum* változó időtartamú számításaival.

Feltűnő azonban, hogy az *Aeneis* költője nem annyira a romulusi alapítással állítja párhuzamba Augustus Róma sorsában és történetében új korszakot nyitó *saeculum*-át, hanem egy korábbi cselekedettel, azzal, ahogy Saturnus, Latium hajdani királya, megteremtette az „aranykor”-t. Ennek megfelelően elevenedik meg Aeneas előtt az Alvilágban ekképp a majdani Augustus alakja:

⁷⁶ Vö. *P. Brind'amour*, i. m., in: ANRW, 1365.

⁷⁷ *R. Merkelbach* is úgy gondolta: lehetséges, hogy Augustus már 23-ra tervezte a Százados Ünnepek megtartását, MH, 18,1961, 91 skk. további irodalommal, l. még: *D. Kienast*: Augustus. Prinzeps und Monarch, Darmstadt, 1999³, p. 224 és 65. jz.

⁷⁸ Vö. *F. Bernstein*: i. m., 139.

⁷⁹ Ehhez a kérdéshez l. *W. Aly*, Die Gründungsdaten von Rom u. Karthago, RhM, 66, 1911, 600—606.

⁸⁰ L. újabban: *M. Wiefstrand Schiebe*: Vergil u. die Tradition von den römischen Urkönigen, HE 76, Stuttgart, 1997.

*Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latia regnata per arva
Saturno quondam*

(Aen., 6, 792—794)

A *condet* ige egyértelműen jelzi, hogy Vergilius Augustust alapítóként fogja fel, csak éppen a korábbiaknál sokkal szélesebb összefüggési rendszerbe állítva, ami egyúttal kiküszöböli a Romulusszal való nemkívánatos asszociációkat is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Vergilius számára maga a Város-alapítás és az ezzel való augustusi párhuzamba állítás mellékes lenne. Ezt a következőkkel igazolhatjuk.

Az *Aeneis* eszmeisége szempontjából az egyik legfontosabb ének, ahogy tudjuk, a VIII. ének, és nem csupán az ún. pajzsléírásban foglaltak miatt. Egy korábbi nagyjelentőségű tanulmányában P. Grimal⁸¹ arra mutatott rá, hogy amikor ezen ének során Aeneas Euandruszal bejárja a majdani Róma helyét, valójában azt az útvonalat járja be, amely a *triumphus* római útvonala volt, s amely Octavianus Caesar 29-es hármis *triumphus*-ának állomásait is kijelölte, s kikövetkeztethetőleg a jelzett terep bejárásának évszaka is egybeesik a 29-es diadalmenet időpontjával. Mindez igaz lehet, ám ugyanakkor az sem kétséges, hogy az adott ének központi gondolata mégis Róma, mert minden alapítása és későbbi sorsa körül forog. Az ének elején *deus... Tiberinus* látja el tanácsaival Aeneast álmában, felhívva figyelmét arra, hogy egy fehér, harminc malacot szült emse fogja megmutatni az új Trója alapításának helyét:

*„O sate gente deum, Troianam ex hostibus urbem
qui revehis nobis aeternaque Pergama servas,
expectate solo Laurenti arvisque Latinis,
hic tibi certa domus.....
.....
.....
Iamque tibi, ne vana putes haec fingere somnum,
litoreis ingens inventa sub ilicibus sus,
triginta capitum fetus enixa iacebit,
alba, solo recubans, albi circum ubera nati;
hic locus urbis erit, requies ea certa laborum,
ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
Ascanius clari condet cognominis Albam.*

(36—48)

Igaz ugyan, hogy itt egy latiumi alapítási legendáról van eredetileg szó, amely Lavinium létrejöttét határozta meg, ám — ahogy látjuk — az adott helyen e város

⁸¹ P. Grimal: *Énée à Rome et le triomphe d'Octave*, i. m., II, 809—819.

neve elő sem kerül, sőt a *pater Tiberinus* szájába adott szavak, kétségkívül a meg-alapítandó Róma világszűségét vetítik előre, hiszen a csúcspontot jelentő zárórészben az isten ezt mondja Aeneasnak:

.... *Mihi victor honorem*
persolves.....
 .....
 .....
Hic mihi magna domus, celsis caput urbibus exit.
 (61—65)

Ezek az utóbbi szavak egyértelműen Rómára vonatkoznak, s nyilván a költő részéről teljesen tudatos, hogy Lavinium nevét akkor sem említi meg, amikor sor kerül az ismertetett jövendölés beteljesülésének leírására, amikor a koca feláldozásával Aeneas megbékíti népével Iunót, ami Iuppiter jóslata szerint is az eljövendő római nép nagyságának egyik záloga (vö. 1, 279 skk.).

Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum,
candida per silvam cum fetu concolor albo
procubuit viridique in litore conspicitur sus.
Quam pius Aeneas tibi enim, tibi, maxuma Iuno,
mactat sacra ferens et cum grege sistit ad aram.
 (79—85)

Ezt követőleg, miután Aeneas és társai felhajóznak a Tiberisen, ugyancsak Róma kezdeteinek látványa fogadja őket, ám úgy, hogy itt sem hiányzik az augustusi időszak városával történő párhuzamba állítás. Aeneas megérkezésekor a nap ugyanúgy delelőjén áll (vö. *sol medium caeli conscenderat igneus orbem* — 97), akárcsak a *saeculum Augusti* Rómája,

cum muros arcemque procul ac rara domorum
tecta vident, quae nunc Romana potentia caelo
aequavit, tum res inopes Euandrus habebat...
 (98—100)

Ezzel Róma kezdetei ugyancsak még régebbi időre nyúlnak vissza, mint a romulusi alapítás, anélkül azonban, hogy az augustusi *Urbs* megszakítaná vele a folyamatosságot, sőt mint látjuk, a költő épp ezt a kontinuitást hangsúlyozza, csak éppen az alapítás tényét teszi időben és térben igen szélessé, amivel kétségkívül egy meglévő római tradícióhoz kapcsolódott.

Gellius már Varro is tudni vélte arról, hogy volt egy olyan Romulus, aki nem 700, hanem egyenesen több mint 1100 évvel korábban élt volna: *Varro in XVII*

humanarum: ad Romuli initium plus mille et centum annorum est (1,16,3).⁸² Ezzel az alapítást korábbra helyező datálással vág egybe az az adat is, hogy Aeneas egyik útítársa, Nautes vitte a *Palladium*-ot Rómába (vö. Serv., Aen., 5,704), miként már Ennius is arról beszélt, hogy

*septingenti sunt paulo plus aut minus anni
augusto augurio postquam inclita condita Roma est
(Varr., 3,1,2 = ed. Skutsch, lib. IV/V. 154/501),*

amely kijelentést általában ma Camillus új városalapításával szokták összefüggésbe hozni, ami ugyancsak a Kr. u. 2. évezred végére utalna vissza,⁸³ s amely helyet azután a későbbiekben Augustusra is vonatkoztatták (Aug., 7). Mindez megerősíti feltevé-sünket, hogy a vergiliusi *Aeneis* 8. éneke a városalapítás széleskörűen megalapozott tényét úgy állítja be, mint ami végső kiteljesedésében Augustusig mutat előre.⁸⁴

Ezt támasztja alá a 8. ének folytatása is, amennyiben az az Euandrus fogadja Aeneast, aki ugyanabból a Dardanus-vérből született, mint az új Tróját létrehozni hivatott hős, s aki még régebben életre hívta a maga új települését, az új Pallantiont a Germalus lábainál, miként egy másik korabeli forrásból kitűnik, nagyjából Kr. e. 1253 tájékán (vö. Dion. Hal., 1,31), s akit Vergilius ekképp minősít: *Romanae conditor arcis* (8,313).⁸⁵ Euandrus volt az is, aki bevezette annak a *Pan Lykaios*-nak a kultuszát, aki viszont a *Lykaion*-t vagy *Lupercal*-t hozta létre, azt a helyet, amely révén *lupi arcentur*⁸⁶, s ilyen módon maga is alapító, miközben — ahogy azt a IV. *ecloga* bizonyítja — egyúttal az aranykor letéteményese, beleértve annak újraéledését is. Euandrus mondja el azután Cacus és Hercules kalandját, akik közül az előbbi a *mons Palatinus* barlangrendszerében lakó legendás rabló szörnyeteg, aki kapcsolatban áll mind a tűzzel, mind a föld mélyével, s aki feltehetőleg összefügg Praeneste alapítójával, Caeculusszal; míg Hercules nemcsak Géryoneus marháit terelte Hispaniából Itálián és a Tiberisen keresztül a Peloponnésosra, hanem egy hagyomány szerint Kr. e. 1235 tájékán peloponnésosi és troasi kíséreléssel megalkotta a második görög települést a *mons Saturnius* lábainál, megszüntetve az őslakóknak, a

⁸² Varro Romulus-felfogásának a korabeli politikai élettel és eseményekkel való korrelációját is behatóan elemezte újabban *Th. Baier*: Varro — Myth and Politics in Varro's Historical Writings, CIV (Échos du Monde Classique), 43, n. s. 18 (1999) 351—367. A régebbi irodalomból l. *H.D. Jocelyne*: Varro's *Antiquitates Rerum Divinarum* and Religious Affairs in the Late Roman Republic, BRL, 65, 1982, 148—205; *Y. Lehmann*: Religion et politique autour des *Antiquités divines* de Varron, REL, 64, 1986, 92—103; ill. vö. *N. Horsfall*: Varro and Caesar: Three Chronological Problems, BICS, 19 (1972) 120—128.

⁸³ Ezzel szemben *E.S. Gruen*: i. m., 36 a Kr. e. 9. század eleje mellett érvel.

⁸⁴ A szóbanforgó ének elemzéséhez jó alapot kínál: *G. Binder*: Aeneas u. Augustus. Interpretationen zum 8. Buch der Aeneis, Meisenheim, 1971, 153 skk.; l. még *H. Strasburger*: Vergil u. Augustus, Gymn., 90 (1983) 41 skk.

⁸⁵ Az efféle alapítási legendák példaadó elemzésére l. más vonatkozásban *D. Briquel* dolgozatát: Remarques sur les traditions de *Nostoi* en Italie: l'exemple de la légende d'Ulysse en Étrurie, ACD, 34—35 (1998—1999) 235—252 — további gazdag irodalommal.

⁸⁶ L. ehhez: *T. P. Wiseman*: i. m., 74 skk.

Siculi-nak, ill. a *Pelasgi*-nak vagy az *Aborigines*-nek Saturnius számára bemutatott emberáldozatát, amelyet eredetileg ugyancsak — nagy valószínűséggel — alapítási áldozatnak kell felfognunk. Mindez amellest szól, hogy az *Aeneis* 8. éneke egyértelműleg Róma alapítási történetének hosszú folyamatát kívánta bemutatni, nem titkolva, hogy ez az egész sorozat abban az Augustusban kulminál, aki — mint az éneket záró pajzsjelenet bizonyítja — beteljesíti az *Urbs condita* küldetését. Ez az értelmezés annál nyilvánvalóbban adódott, mert — ahogy ismeretes — a *princeps* sokat tett annak érdekében, hogy maga is összekapcsolja személyét azzal a Herculessel, akit egyébként ellenfele, Antonius is szeretett volna a maga számára propagandisztikus módon kisajátítani, ami már csak azért is indokolt volt, mert az isteni tiszteletre igényt formáló Augustus két olyan *héros*-t talált, aki mint alapító az istenek közé lett iktatva, a görögöknél Herculest, a rómaiaknál pedig Romulus/Quirinus.⁸⁷ És ezen a ponton hadd tegyek egy olyan megjegyzést, mely ismereteim szerint eddig még nem kapott helyet mások érvelésében. Mint emlékezhetünk rá, Cicero a maga consulságának sorsfordító jellegére utaló *prodigium*-ok közt megemlítette a villámsújtotta Natta-szobrot is. Már jeleztük, hogy ez a római *maiores* közé sorolt személy feltehetőleg a *gens Pinaria* egyik tagja volt, azé a nemzetsége, amelynek a *Pinarii*-vel együtt épp a Hercules-kultusz ápolása volt a feladata az *Ara Maxima*-nál, miként erre a római nép hétszáz éves történetét nagyjából ugyanekkor megörökítő Liviuson kívül (1,7,12 skk.) Vergilius is utal (8, 268 skk.). Lehet tehát, hogy voltaképpen már Cicerónál is felbukkant a herculei alapítással való párhuzamba állítás, bár ezt direkt formában egyelőre nem sikerült igazolnom. Azt a tényt azonban, hogy a kortársak Augustust nemcsak Romulusszal, hanem a másik alapító *héros*-szal, Herculessel is megpróbálták kapcsolatba hozni, Horatius költeményei is igazolják, miként arra legutóbb többek közt Galinsky is nem egy alkalommal utalt idézett könyvében (l. annak indexét), s különösképpen ki szeretném emelni e vonatkozásban M. C. J. Putnam elemzését Hor., c. 3,14-ről, amely egyesek meghatározása alapján a Kr. e. 23-as válság előestéjén született⁸⁸.

⁸⁷ Vö. K. Galinsky: *Augustan Culture*, Princeton, N.J., 1998, 331.

⁸⁸ M. C. J. Putnam: *Horace C. 3,14 and the Designing of Augustus*, in: H. Krasser—E. A. Schmidt (hrsg.), *Zeitgenosse Horaz. Der Dichter u. seine Leser seit zwei Jahrtausenden*, Tübingen, 1996, 442—463; l. még: D. Kienast: *Horaz u. die erste Krise des Prinzipats: die Ode *Herculis ritu**, Chiron, 1,1971, 239—251. Magam teljesen el tudom fogadni azt a párhuzamot, amely a Cantabri elleni háborúból végül is szerencsésen visszatérő Augustus és a között a Hercules között állna fent, aki Rómát megszabadította a bajtól. A *princeps* palatiumi házától a *clivus Victoriae* vezetett a *forum boarium*-ra, ahol az *Ara Maxima Herculis Invicti* és az *Aedes Herculis Victoris* állt, további asszociációkra adva lehetőséget Augustus és a mitológiai alak között, l. Putnam: i. m., 446 sk., aki a vizsgált költeményben a hét évvel későbbi *carmen saeculare* előkészítését látja, *ibid.*, 449. Ez utóbbihoz érdekes, bár nem feltétlenül meggyőző értelmezéseket kínálnak: L. Herrmann: *A propos du „chant séculaire” d’Horace*, REL, 15 (1937) 308—315; G. K. Galinsky: *Sol and the Carmen Saeculare*, Latomus, 26 (1967) 619—633. Kissé egysíkú, de mindenképp figyelembe veendő elemzést ad Horatius költeményéről M. Clavel-Lévêque: i. m., 2515 skk. Az augustusi *novum saeculum* Horatius számára való jelentőségét mérlegelte legutóbb: Th. Martin: *Nuper sollicitum quae mihi taedium, nunc desiderium curaque non levis*. Die politische Dichtung des Horaz als politische Reflexion einer Zeitenwende, AU, 43 (2000); W. Schoedel: *Die politische Krise als Anlass zur poetischen Flucht nach Utopia*, *ibid.*

Bár még további adatokkal tudnók alátámasztani (vö. Carmenta, Iuppiter temploma stb.), hogy az *Aeneis* 8. énekének egyik fő témája valóban Róma alapítása, ill. ennek Augustus személyével szuggesztív összefüggése, még akkor is, ha Romulus és az általa végrehajtott városalapítás nincs is közvetlen módon megnevezve,⁸⁹ ám mindez annak a számára talán nem is túlságosan meglepő, aki emlékezetébe idézi azokat az asztrológiai megállapításokat, amelyeket a közelmúltban Bollók János⁹⁰ tett Propertius elégiái kapcsán, s ezek a vizsgálatok talán arról is meggyőzhetik a kutatót, hogy a mieinkhez hasonló számítások egyáltalán nem voltak idegenek a Kr. e. 1. század római elitjének tagjaitól, s az ő világukban ezek egyáltalán nem mutatkoztak olyan mesterkéltnek ható elmekonstruksióknak, mint ahogy esetleg napjaink túlzottan is racionális civilizációjában tűnhetnek. Azt azonban mindenképp hozzá kell tennünk, hogy ebben a tekintetben a nagy úttörő és kezdeményező, bár neki magának is voltak előfutárai: Sulla és Marius, elsőrendűen mégis Cicero volt, aki bizonyára Caesarnak is szolgáltatott ugyan példát, de főként Augustusra és az őt támogató szellemi közegre volt igazán hatással.

Vergilius nem érthette meg az általa költői módon aposztrofált és megidézett *ludi saeculares* augustusi megrendezését, hiszen Kr. e. 23 részben a napfényre kerülő Murena-féle összeesküvés, részben Augustus betegsége, majd Marcellus halála miatt erre nem bizonyult alkalmasnak, úgyhogy a százados játékok megtartására csak évekkel később került sor, s azt hivatalosan Horatius ünnepelte meg egy olyan időpontban, Kr. e. 17-ben, amelyet ugyancsak meglehetősen vitatható módon számítottak ki, főleg a *princeps* érdekében, aki ekkor már úgy érezte, hogy végre minden különösebb kortársi ellenérzés nélkül kinyilváníthatja az általa létrehozott rendszer sorsfordító jellegét. Az időpont tisztázásához a varrói szisztémát vették alapul, feltételezve hét 105 éves periódus elteltét, ami ugyan inkább Kr. e. 18-at jelölne ki igazi időpontnak, de nyilván voltak egyéb szempontok, amelyek a következő évet még alkalmasabbá tették a nagyszabású rendezvények számára. Adódott persze más számítás is, amennyiben Ateius Capito jogtudós a Sibylla-könyvek, valamint Varro kalkulációja nyomán úgy gondolta, hogy az állítólagos 456-os *ludi saeculares*-tól négy 110 éves *saeculum*-ot feltételezve, kell 17-re tenni, ami persze ugyancsak pontatlan, mert ezen rendszer szerint valójában Kr. e. 16 lett volna az újabb *ludi saeculares* „valódi” éve.⁹¹

⁸⁹ Túlzónak érzem G. Maddoli azon megállapítását, hogy „tra Enea, progenitore dei Romani e Augusto, padre della nuova Roma, sta Romolo, fondatore della città”, mert az *Aeneis* 8. énekében Romulus alakja teljesen háttérbe kerül más alapítókhoz viszonyítva, abban viszont a szerzőnek igaza van, hogy a vergiliusi felfogás súlyos kronológiai nehézségekbe ütközött, vö. EV, s.v. Romolo, 570 skk.

⁹⁰ Bollók, J.: Wann wurde Troia neugegründet? Die Bedeutung der astrologischen Formelsprache des Properz IV 1, AAHung., 38 (1998) 11–25.

⁹¹ Az utóbbi évek kutatásai mind Varrónak a kortársakra, mind az utódokra gyakorolt hatását ugyanúgy alaposan vizsgálták, akárcsak organikus jellegű történelem-felfogását, vö. Th. Baier: Werk u. Wirkung Varros im Spiegel seiner Zeitgenossen. Von Cicero bis Ovid, Stuttgart, 1997, HE 73; Y. Lehmann monográfiájából, Varron, théologien et philosophe romain, Coll. Lat. 237, Bruxelles, 1997, elég

3. Ettől kezdve⁹² a *ludi saeculares*-nak két eltérő szisztéma szerint került sor a megrendezésére, mint arra a legnagyobb nyomatékkal J. Gagé hívta fel a figyelmet. Egyfelől érvényesült a nem meghatározott időtartamú *saeculum*-számítás, amelynek jegyében Domitianus 6/7 év előrefutással Kr. u. 88-ban, majd pedig Septimius Severus 204-ben tartott nagyszabású százados játékokat; s volt egy másik rendszer, amely a város feltételezett varrói alapítása szerint százévenként ünnepelte meg Róma fennállását, úgy, ahogy azt Kr. u. 47-ben Claudius,⁹³ majd azt követően, hogy maga Hadrianus is „új Romulus”-nak tüntette fel magát,⁹⁴ 147/148-ban Antoninus Pius tette.⁹⁵ Ez utóbbi elv figyelembe vételével ülte meg azután Róma a maga *mil-*

jól kirajzolódik előttünk a római *auctor* biologikus történelemszemlélete, aki szerint a polgárháború a legnagyobb rossz, amely minden ízében pusztítja az állam testét, vö. VPR, 4, frg. 123 ed. *B. Riposati* = Nonius p. 117, 21 L; Ti. Gracchus idején Varro szerint beköszönt egyfajta *senectus Urbis Romae*, amikor a néptribunus megbontja az állam testének harmóniáját, mert kétféjűvé teszi az államot vö. *ibid.*, frg. 114 ed. *B. Riposati* = Nonius p. 45, 19 L; s minden betegség a Gracchusok idején tör rá Rómára — 70—71; az *Antiquitates*-ban pedig talán nyoma van egy Róma város életkorairól szóló munkának, amely alapja esetleg egy *De aetate humana* volt — *ibid.* 79. A fentebb taglalt kérdésnek Y. Lehmann már korábban is szentelt egy tanulmányt: *Un exemple d'eclectisme médical à Rome: La théorie varronienne des âges de la vie*, in: *Les écoles médicales à Rome, Actes du 2ème Colloque international sur les textes médicaux latins antiques*, Lausanne, septembre 1986, éd. par Ph. Mudry et J. Pigeaud, Genève, 1991, 149—157. Eszerint Varrónál több korszakolás is található. A GPR I, frg. 3 ed. *Pl. Fraccaro* a világtörténelmet három periódusra osztja; máskor az ember életkorainak megfelelően 5 korszakkal számol a római polihisztor, vö. *Serv., Aen.*, 5, 295. Mindmáig fontos tanulmányok maradtak: *F. Della Corte: Passato e presente in Varrone*, RIL, 109 (1975) 88—105; *Idem: L'idea della preistoria in Varrone*, in: *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani* (1974), Rieti, 1976, I, 111—136; *A. La Penna: Alcuni concetti base di Varrone sulla storia romana*, *ibid.*, II, 397—407; *L. Deschamps: Temps et histoire chez Varron*, in: *Filologia e forme letterarie*, Urbino, 1987, II, 167—192.

⁹² Természetesen beható tárgyalást igényelne még Tibullus vagy Ovidius Romulus-képének bemutatása, értékelése is, vö. pl. az előbbihez *N. Méthy: Rome, „ville éternelle”? À propos de deux vers de Tibulle* (2,5,23—24), *Latomus*, 59 (2000) 69—81 (további gazdag irodalommal), tárgyalja ugyanezt a költeményt újabban *P. Lee-Stecum* is: *Poet/Reader, Authority Deferred: Re-reading Tibullan Elegy, Arethusa*, 33 (2000) 177—205, főleg: 200 skk., aki helyesen látja a költemény *triumphator*-i aspektusát, amit azonban aligha csak a költemény címetjével, Messalinusszal kell kapcsolatba hoznunk, hanem az augustusi *ludi saeculares*-t körülölelő egész atmoszférával is, l. még: *D. Little: Politics in Augustan Poetry*, ANRW, Berlin—N. Y., 1982, II/30, 1, 254—370, valamint *D. F. Kennedy: „Augustan” and „Anti-Augustan”: Reflection on Terms of Reference*, in: *A. Powell* (ed.), *Roman Poetry and Propaganda in the Age of Augustus*, Bristol, 1992, 26—58 ; az utóbbihoz *F. Stok: L'ambiguo Romolo dei Fasti*, in: *G. Brugnoli—F. Stok* (edd.): *Ovidio...*, Pisa, 1992, 75—110; ill. *S. Grazzini, Varrone, Men. 291 B. = 291 C. e una versione rara della morte di Remo* (*De vir. ill.*, 1,4), ACD, 36 (2000) sajtó alatt.

⁹³ Egyesek a Claudiustól 64 évvel az augustusi után megtartott százados játékokat úgy értelmezik, mint egyfajta kritikát az augustusi játékok időpontjának kiszámításával szemben, mások viszont ezt az értelmezést nem fogadják el, s azt hangoztatják, hogy Claudius éppenséggel a rendszeralapító *princeps*-szel igyekezett hangsúlyozni személyes kapcsolatát, l. ehhez *W. Trillmich: Aspekte der „Augustus-Nachfolge” des Kaisers Claudius*, pp. 70; 72; 80—81; *PL. Schmidt: Claudius als Schriftsteller*, p. 123; *M. Torelle*, pp. 179; 284—285; 291—292; *Hölscher*: pp. 242; 273 és 277, mindez olvasható in: *W. M. Stocka* (hrsg.): *Die Regierungszeit des Kaisers Claudius... Umbruch oder Episode*, Mainz, 1994).

⁹⁴ *L. aureus*-ain és *denarius*-ain a *ROMVLO CONDITORI* feliratot — RIC, II, 371, Nr. 266 = *Strack*, Nr. 263, vö. *H. Bellen: SAEC(ulum) AVR(eum)*. Das Säkularbewußtsein des Kaisers Hadrian im Spiegel der Münzen, in: *H. Bellen: i. m.*, 135 skk.

⁹⁵ *J. Gagé, Recherches sur les Jeux Séculaires*, Paris, 1934, 78 skk.

lennium-át is, amely Philippus Arabs uralkodását igazán emlékezetessé tette,⁹⁶ a hangsúlyt a város születésnapjára, a *Parilia* ünnepére helyezve, *quo natalem Urbis celebrabant* (Idézi J. Gagé, i. m., 93). Kiszámíthatjuk, hogy a következő *ludi saeculares*-t vagy Kr. u. 304-ben, vagy 347/348-ban kellett volna megtartani, attól függően, hogy melyik számítási rendszerből indultak ki. Ám mindkét ünnep elmaradt. Az egyik azért, mert 304/305-ben Diocletianus figyelmét inkább az örökösödési kérdés kötötte le, a 40-es években pedig a Constantinus-dinasztia nem tartotta különösebben szívügyének az igazából pogánynak érzett tradíció: a *ludi saeculares* felelevenítését. Nem lehet hát véletlen, hogy később a pogány meggyőződésű Zósimos úgy érezte: Róma hanyatlását a *ludi saeculares* hagyományának elárulása okozta, mert e kiengesztelő jellegű játékok éppenséggel az állam egészségének megóvására irányultak (2,5,5 skk. ill. 2,7,1)⁹⁷. S ezen a ponton hadd tegyünk kísérletet egy korabeli munka újszerű értelmezésére. Mára a *Historia Augusta*-val kapcsolatban elfogadott, hogy nem a benne feltüntetett szerzők munkája, hanem egy ismeretlen *auctor* hamisítványa. Ennek a műnek több *ludi saeculares*-ről is meg kellett volna emlékeznie: Antoninus Piuséről, Severuséről és főként Philippus Arabséről⁹⁸. Az előbbi kettő megemlézése azonban elmarad, ami különösen a Severus-*vita* terjedelmessége miatt feltűnő, s a harmadik és egyben a legutolsó emlékezetbe hozatala is különös módon történik. Mint tudjuk, a Philippus Arabs-életrajz hiányzik a gyűjteményből, s így itt nem is kerülhet sor ezen esemény ismertetésére, ami azonban egy ügyes hamisítvány esetében szándékos elhagyás is lehet, kielégítetlenül hagyva azt az olvasót, aki a hírhedt eseményről bizonyára szeretett volna minél többet megtudni. Az idevágó tájékoztatás azonban nem történik meg, csak a következő Gordianus-életrajzban találunk vele kapcsolatban egy nem várt utalást. Mindez figyelemfelkeltő tudatos elrendezés lehet egy olyan ragyogó hamisítvány esetében, mint amilyen a *Historia Augusta*. Miként a kortárs Aurelius Victor (vö. 28, 2: *et quoniam nomen admonuit, mea quoque aetate, post mille centesimus consule Philippo excessit, nullis, uti solet, sollemnibus frequentatus: adeo in dies cura minima Romanae urbis* — l. ehhez P. Dufraigne kiadásának jegyzeteit: p. 149), majd pedig Zósimos méltatlankodott a 4. század eleji százados játékok elmaradása miatt, ugyanúgy próbálta erre játékos módon a *Historia Augusta* készítője is felhívni a figyelmet, hiszen Lippold véleménye szerint lehetséges, hogy a munka valójában nem is a 4. század végén, az 5. század fordulóján készült, ahogy ma általában feltételezik, hanem a 4. század közepe tá-

⁹⁶ Erről átfogóan a jubileumi évvel kapcsolatos tájékoztatásképpen l. Kissel, Th.: *Miliarium saeculum*, Zur Jahrtausendfeier Roms, Antike Welt, 31 (2000) 192—194.

⁹⁷ L. mindehhez F. Paschoud kiadásának részletes kommentárját, II, 180 skk. — A valóságban persze a játékok időnként zavargásokra is lehetőséget adtak, amiért szigorú biztonsági intézkedéseket kellett foganatosítani, vö. legutóbb: S. Bingham: *Security at the Games in the Early Imperial Period*, CIW (Échos du Monde Classique), 43, n.s. 18 (1999) 369—379.

⁹⁸ Vö. J. Gagé: i. m., 82 sk.

ján,⁹⁹ tehát akkor, amikor sok pogány érzelmű senator sérelmesnek tartotta a *ludi saeculares* meg nem tartását, már pedig a *Historia Augusta* koholmányának szerzője épp ilyen gondolkodásmóddal bírt. Mindez persze még további bizonyítást igényel, amire jelen pillanatban nem nyílik lehetőség, ám utalnunk kell rá, hogy elképzelésünk szempontjából a ma leginkább elfogadott *HA* datálás sem jelent semmiféle nehézséget. Az 5. század elején vagy legalábbis első felében esedékes (Kr. u. 404- vagy 414- vagy 424-, sőt 447/448-as vagy akár még más időpontban is elképzelhető) százados játékok elmaradása ugyanis szintén kiválthatott elégedetlenséget bizonyos kortárs senatori körökben, miként azt éppen a valamivel később működő, de részben még ugyancsak a Kr. u. 5. századhoz kapcsolható Zósimos felfogása igazolja.¹⁰⁰ Befejezésképpen csak arra utalunk: a százados játékok ettől kezdve ugyan elmaradtak, de Róma teljesítményének jubileumi felmérése azért alkalmanként megtörtént, miként a meg nem tartott 4. századi rendezvény után ezer évvel Petrarca szükségét érezte annak, hogy fiktív levelet intézzen a hagyományos római kronológia megalkotójához, Varróhoz, hogy ebben számba vegye a római civilizáció megannyi nagy teljesítményét, melynek csak egy töredéke maradt fent, s a humanista csak sajnálni tudja azt is, hogy Varro már nem élhette meg a Megváltó megtestesülését.¹⁰¹ A mostani 2000. év nem ilyen jellegű jubileum ugyan, de azért ez az évforduló is alkalmas egyfajta felmérésre a római szellemi örökséggel kapcsolatban, amely, ha valóban van európai identitás, amit manapság oly divat hangoztatni, akkor annak éppen ez az egyik legfőbb komponense.¹⁰² Ma persze még nem tudhatjuk, milyen értékeket hoz számunkra ez az új identitásvizsgálat, az azonban aligha kétséges, hogy mi is legalább annyira

⁹⁹ L. erről RAC, s.v. *Historia Augusta*; újra kiadva in: *A. Lippold: Die Historia Augusta. Eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*, hrsg. von G. H. Waldherr, Stuttgart, 1998; a munka erős elavultságát hangsúlyozza kritikájában *T. D. Barnes: CIR*, 50 (2000) 306–307, aki a Kr. u. 390-es évekre vagy nem sokkal utánra látszik helyezni a *HA* keletkezését, mert a műben számos célzás fedezhető fel erre az időszakra, így a neves angol szerző természetesen *E. Hohl, A. Chastagnol, R. Syme* és mások eredményeit tekinti mérvadóknak *A. Lippold* felfogásával szemben. Ugyanakkor persze a *HA* feltételezhető egyetlen szerzőjének általános irodalmi műveltsége meglehetősen „standard”, vö. újabban: *D. Bartonková: Prozimetrum ve spise Historia Augusta*, SPFFBU, 46 (1998) 65–70. Az *auerum saeculum* ill. a *novum saeculum* gondolatának Kr. u. 4. sz.-i továbbéléséhez, főleg a *panegyricus*-irodalomban, l. *M. Mauser: Salve novi saeculi spes sperata...*, *Der Topos des aureum saeculum in der lateinischen Panegyrik am Beispiel der Lobrede des Claudius Mamertinus auf Julian*, AU, 43 (2000).

¹⁰⁰ Mindez természetesen elválaszthatatlan a késő antikvitás ún. Róma-ideológiájától, amely ma is fontos kutatási téma, l. pl. újabban: *D. Brodka: Die Romideologie in der römischen Ideologie der Spätantike*, Brl. etc., 1998; a Róma-eszme továbbéléséhez ad viszont eligazítást: *Ph. Ayres: Classical Culture and the Idea of Rome in the Eighteenth-Century England*, Cambridge, 1997.

¹⁰¹ L. ehhez: *Atti del Congresso internazionale di Studi varroniani — 1974, I—II*, Rieti, 1976.

¹⁰² Az „örök Róma” témájának az európai kutatásban és szellemiségben játszott történelmi szerepéről egy meghatározott periódusban vö. legutóbb még: *H. Bruhns—J.-M. David—W. Nippel* (edd.): *Die späte römische Republik — La fin de la république romaine: un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*, Rome, EFR, 1997; l.továbbá: *J. Pucci: The Full-Knowing Reader. Allusion and the Power of the Reader in the Western Literary Tradition*, New Haven—London, 1998. Nyilván a második ezredévi jubileum is szerepet játszott egy olyan kötet megjelenésében, mint: *Roman Presences. Reception of Rome in European Culture, 1789—1945*, ed. by *C. Edwards*, Cambridge, 1999.

sorsfordító időszakot élünk, mint a Kr. e. 1. század *imperium Romanum*-a, legyen ez a periódus akár a globalizáció világszakasza, akár más elnevezéssel illessük, ahogy majd végkifejletének megfelelően a történelemben be fog vonulni.¹⁰³

SUMMARY

The author had already demonstrated in a previous essay of his, that Cicero's *De re publica* was written in the period, when, either we take the new time of Atticus-Varro (753 BC) or the earlier time of Cato Senior (751/750 BC) as a basis, Rome celebrated the 700th anniversary of its existence. From this point of view the Ciceronian dialogue is an occasional work, which was made for the jubilee of Rome, yet in order to find a remedy for the Roman state facing such a crisis, so to speak a fatal danger. Cicero, from this viewpoint, would have been ready to take the special role of the *moderator* or the *rector rei publicae* (cf. *rep.*, 2,52), of the person, who depends on his own honor and authority in the first place without any official commission. In this respect he renewed Cato Senior's intellectual inheritance, who published his *Origines* in a last, revised form in 149 BC, because on the one hand he wanted to introduce the glory of Rome, which city was born exactly 600 years earlier according to Cato's chronology, on the other hand Cato himself, not as a *magistratus*, but as the owner of his ancient authority, wanted to keep the state in balance, moreover to improve its situation. At the same time Cicero's state ideal seems to be closer to Scipio Aemilianus' conception indeed, that is why the author makes him the leading character of the dialogue, furthermore he dates the imaginary discussion to 129 BC, when Rome celebrated the 600th anniversary of its foundation according to Cincius Alimentus' chronology. By so doing the author of *De re publica* uses more time levels, confronting 149 BC, 129 BC and 53/51 BC, and all of these dates can be understood as certain Roman anniversaries. This essay demonstrates that Cicero wanted to present actually his own consular year, 63 BC as *annus fatalis*, and by this he partly continued the initiative of Marius and Sulla, preparing at the same time Augustus' ideology connected to the *ludi saeculares* of 17 BC, which considerably determined the whole mentality of Roman literature in the early period of empire. Therefore the *saecularis* idea can be rightly considered to be the Roman civilization's literature-creating factor.

¹⁰³ A jubileumi lelkesedés nemcsak az államisága millenniumát ünneplő magyarságot hatja át, hanem különösen érezteti hatását Rómában, amely szinte teljesen ennek légkörében él, úgyhogy szinte teljesen új arculatot is nyert. Az átfogó ünnepélyességet jól érzékelteti a német iskolák görög-latin szakos tanárai számára kiadott kitűnő oktatási folyóirat, a „Der Altsprachliche Unterricht” (43, 2000) különszáma a „Zeitwendungen”-ről. Ennek több résztanulmányára már fentebb hivatkoztunk.